

Elşən Misir oğlu Nəsibov

CƏMIYYƏT, MƏDƏNİYYƏT VƏ SİYASƏT FƏLSƏFƏSİ

SİYASƏT III CİLD
Kitabın İkinci bölümü

E.M.Nəsibov. Dövlət və siyasət fəlsəfəsi. Siyasət III cild. Kitabın İkinci bölümü. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2015, 96 səh.

ISBN 978-9952-8176-1-4

$\frac{3703000000}{N098 - 2015}$ – 398 *qrifli nəşr*

© *E.Nəsibov, 2015*

BAKI-2015

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL: Cəmiyyət və siyasət fəlsəfəsi.....	4
Cəmiyyətin əsasları	4
Dövlət və cəmiyyətin əlaqəsi	5
Siyasət və cəmiyyətin əlaqəsi	6
Siyasətin xüsusiyyətləri və psixoloji aspektləri	7
Dövlətdaxili siyasətin psixi xüsusiyyətləri	8
Beynəlxalq münasibətlərin psixi xüsusiyyətləri	9
Siyasətin sosioloji aspektləri.....	13
Beynəlxalq münasibətlərin sosioloji əsasları.....	13
Şəxsiyyət və onun cəmiyyətdə rolu	14
Şəxsiyyəti yetişdirən kriteriyalar (şəxsiyyətin xarakteri).....	15
Əxlaq fəlsəfəsi və şəxsiyyət	16
Nizamlı şəxs	16
Tarazlı və müdrək şəxs.....	16
Dolğun nitqə malik olan şəxsiyyət.....	17
Dövləti idarəetmə kadrlarının yetişdirilməsi (hazırlanması) əsasları.....	17
II FƏSİL: Mədəniyyət və siyasət fəlsəfəsi	25
Vətənə sevgi hissləri və vətənpərvərlik duyğusu kriteriyaları üzrə şəxslərin kateqoriyaları	25
Mədəniyyətin yüksək olması əsasları.....	29
Mədəniyyət necə yüksək olur	31
Xalqın milli xüsusiyyətləri və mədəniyyət amili (<i>etnik və milli təfəkkürün sintezi</i>)	32
Milli xüsusiyyətlərin formalaşmasında mədəniyyət amili.....	35
Xalqın iqtisadi, siyasi, sosial, elmi mədəniyyəti və təfəkkürü (<i>Dövlətçilik mədəniyyəti kontekstindən şərh</i>).....	36
İqtisadi mədəniyyət	41
Siyasi mədəniyyət	44
Sosial mədəniyyət	46
Elm mədəniyyəti.....	47
III FƏSİL: Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər.....	49
Beynəlxalq münasibətlərdə rəqibliyin dərəcələnməsi əsasları.....	49
Beynəlxalq münasibətlər sisteminin tarazlı əsaslarla formalaşmasında böyük dövlətlərin mübarizəsi- <i>rəqabətə və müttəfiqliyə, qruplaşmağa</i> <i>əsaslanan mübarizə (XXI əsrin geosiyasi reallıqları kontekstində)</i>	51

Yaxın gələcək üçün Azərbaycanın xarici siyasətinin əsasları: regionda və regiondan kənarında beynəlxalq münasibətlərin istiqamətləri-geosiyasi aspektlər	58
Suriya üzərində yaranmış mövcud vəziyyət dünya siyasətinin qlobal formada gələcək gedişatında hansı dəyişiklikləri yaradacaq.....	61
Beynəlxalq təhlükəsizliyə yeni təhdidlər fonunda NATO-nun rolunun müəyyən olunması (<i>Qüvvələr balansının dəyişməsi şəraitində və yeni çağırışlar kontekstində</i>).....	62
Ukrayna böhranının həlli yolları və gələcək proqnozlar (<i>Yeni sülh şəraitinin yaradılması zərurəti kontekstində</i>)	69
Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə-XXI əsrin siyasi palitrası (<i>Proqnozlar</i>)	73
Azərbaycanın geosiyasəti: əsas istiqamətlər və vasitələr (<i>ümmiləşdirilmiş təhlil</i>).....	75
Avropa Türkiyədən nə istəyir-beynəlxalq təzyiqlərin köklü səbəbləri (<i>XXI əsrin reallıqları kontekstindən yanaşma</i>)	81
Dünyanın gələcək enerji potensialı mərkəzləri (<i>Türkiyə və İran</i>).....	85
Rusiyanın XXII-XXIII əsrlərdə müxtəlif dövlətlərə parçalanma ehtimalı	88
Beynəlxalq münasibətlərin tarazlı əsaslarla formalaşmasında böyük dövlətlər bu kimi funksiyaları həyata keçirirlər	91

I FƏSİL: Cəmiyyət və siyasət fəlsəfəsi

Cəmiyyətin əsasları

Cəmiyyət müxtəlif maraqlara sahib olan insanların müəyyən yaşayış məskənlərində sivil əlaqə və ünsiyyət formasıdır. Cəmiyyətin üzvləri olan insanlar, onların birlikləri cəmiyyətin subyektləri, onların fəaliyyəti isə cəmiyyətin ümumi canlılığıdır. Bu aspektdə cəmiyyət nəbzi olan, orqanları olan və hərəkətə gətirən elementləri olan bir quruluşdur. Təfəkkürdə cəmiyyət canlı bir bütövdür. Cəmiyyət anlayışı koordinasiya əmələ gətirir. Daxildə, yaşayış məskənlərində bu anlayışın funksiyası insanları müəyyən bir məkanda cəmləşdirməkdən, bir araya toplamaqdan ibarətdir. Cəmiyyət bütövdür, lakin tərkiblərdən ibarətdir. Cəmiyyət təbəqələrə bölünür. Bu təbəqələr insanların tutduqları peşələrə müvafiq olaraq yaranır. Həm də yaş amili burada əsas rol oynayır. Cəmiyyət bu aspektdə dairələrə, qruplara bölünür. Məsələn, yaş kateqoriyasına görə- uşaqların dairəsi, məktəblilərin dairəsi, əhatəsi, yaşlı insanların dairəsi; həkimlərin dairəsi, müəllimlərin dairəsi, memarlar qrupu, mütəxəssislər qrupu və s. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə fərd qruplaşmada, dairələrdə təmsil olunmada özünü təsdiq edir. Cəmiyyət onu təşkil edən ünsürlərin vəhdəti üçün koordinasiya funksiyasını yerinə yetirən canlı bir bütövdür. Cəmiyyət bütövlüyü sayəsində insanlarda oxşar və vahid əlamətləri olan xarakter formalaşır. Xalqın bütövlüyü dövlət və cəmiyyət bütövlüyündə qorunub saxlanılır. Bu bütövlük xalqın vahid əhəmələrinin və adətlərinin irsən keçməsinə təmin edir. Dövlət cəmiyyətin adət-əhəmələrinin təbliğat və təşviqat vasitəsilə irsən keçməsinə təmin edir. Eləcə də hüquq normaları ilə bu irsin davamediciliyini təmin edir.

Cəmiyyət formaca dövlət daxilində formalaşan bir strukturudur. Burada sistemin horizontal və şaquli əsasları, formaca bu tipdə böyüməsi cəmiyyətin daima inkişafda olmasını zəmanətləyir. Cəmiyyət elə bir strukturudur ki, özündə dövlət strukturunun bazasını təşkil edir. Cəmiyyət və dövlət bir-birinə qarışmış bir bütövdür. Cəmiyyət dövlət tərəfindən sərhədlənir. Lakin cəmiyyətin üzvləri bu məkanı keçirlər və digər cəmiyyətlərlə əlaqələr yaradırlar. Dövlət cəmiyyətin nəbzini müəyyən edir və cəmiyyətin sifarişini yerinə yetirir. Cəmiyyət öz ruhunda dövləti gəzdirir. Cəmiyyət xalqın mədəniyyət məskənidir. Xalq yaradıcılığı özünü cəmiyyətdə təsdiqləyir.

Cəmiyyət daxilən enerjili bir bütövdür. Tərkiblərdən, enerji toplayan hissələrdən ibarətdir. Cəmiyyət daima dövlət qarşısında sifarişlə çıxış edir. Cəmiyyət dövlətin güclənməsi üçün potensial mənbə rolunu oynayır. Dövlət cəmiyyətə arxlanır.

Cəmiyyətdə yaşayış tərzini formalaşır. Adət-əhəmələr öz təsdiqini cəmiyyətdə tapır. Cəmiyyətdə qaydalar, məişət qaydaları formalaşır. Məişət

qaydaları cəmiyyətin sosial tərzini müəyyən edir. Cəmiyyət qaydaları həm də hüquq normaları ilə formalaşır. Cəmiyyətdə əxlaq qaydaları da mövcud olur. Bu əxlaq qaydaları cəmiyyət hüququnun əsaslarını meydana gətirir. Cəmiyyət hüququ öz mənbəyini həm əxlaq, həm də hüquq qaydalarından götürür. Bu baxımdan cəmiyyət adətə, rəsonal hüquqla yaranan bir strukturdur, qurumdur.

Cəmiyyət mənəviyyat mənbəyidir. Hər bir şəxs cəmiyyətə nəzərən özünün mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdırır. Mənəvi keyfiyyətlər cəmiyyətlə əlaqələr vəhdətində formalaşır. Cəmiyyət həm də yaşayış tərzini irsən ötürür. Məsələn, evlərdə, mənzillərdə yaşamaq, alış-veriş və istehsalat mərkəzlərini cəmiyyət tarix vərdiş kimi irsən ötürür. İnsanların həyat vərdişlərində bunlar aşılır.

Cəmiyyətin təbəqələri vərdiş irsini yaradır. Məsələn, uşaqlar üçün yaşlı nəsilin həyatı bir gələcək örnək rolunu oynayır. Cəmiyyətin funksiyası əldə olunan resursları həm də ictimai tərbiyəyə yönəltməkdən ibarət olur. Cəmiyyət öz institutlarında (məktəblərdə, müəssisələrdə, kollektiv əmək fəaliyyətinin mövcud olduğu digər məkanlarda) insanların şəxsiyyət kimi yetişməsini təmin edir. Şəxsiyyətlər cəmiyyətlərə təsirlər edirlər və insanların fikir mövqelərini dəyişə bilirlər. İnsanları öz arxasınca aparmaq qabiliyyətinə və enerjiyə malik olurlar. Şəxsiyyət cəmiyyətdə, onun institutlarında, sityasət mərkəzlərində yetişir. Cəmiyyət elə bir status yaradır ki, insanlar, onun üzvləri məişət həyatı ilə əmək fəaliyyəti arasında bir bağlılıq üzərə çıxarır. Bu aspektdə cəmiyyətdəki mərkəzlər insanın dövlət və xalq üçün dəyərli məxluqlar rolunu oynamasını təmin edirlər. Cəmiyyətin təbəqələri öz arxasınca gələnələr üçün bir stimul yaradırlar. Buna görə də cəmiyyət irsi təmin edən tərəf və bütöv rolunda çıxış edir.

Dövlət və cəmiyyətin əlaqəsi

Bu barədə əvvəlcə biq qədər məlumat verildi. Cəmiyyət fəlsəfi düşüncələr üçün dövlətlə birgə ən ali qurumdur. Belə demək mümkünsə, dövlət formaca, sityasət məzmunca daha çox fəlsəfi düşüncələri özündə ehtiva edir. Yüksək düşüncələrdə müqayisə zamanı dövlətə quruluş kimi, cəmiyyətə isə məzmun və daha dəyərli obyekt kimi yanaşmaq lazımdır. Lakin bu o demək deyil ki, dövlət ali deyil. Məzmunu tam sadədir, bəsitdir. Düzdür, dövlət vahiddir, buna görə də sadədir, lakin mürəkkəbliklərdən ibarətdir. Hər iki tərəf tamamlayıcı və bir-birini müdafiəedici qurumdur. Dövlət cəmiyyət üzərində, cəmiyyət də dövlət üzərində total nəzarətə sahibdir. Bu, bağlılıqdan qaynaqlanır. Cəmiyyətin dağılması dövlətsizliyə, dövlətin dağılması da sistemli olamyan cəmiyyətə, özbaşınalığa gətirib çıxara bilər. Bu iki şərti tərəf arasında bağı yarıdan həm də vahid qaydalardır, hüquq normalarıdır. Dövlət cəmiyyətin kölgəsidir, cəmiyyət isə dövlətin əsas dayağıdır.

Cəmiyyət dövlətin iç əsaslarını təşkil edir. Dövlətin hakimiyyət və qeyri-hakimiyyət tərəfləri, ümumilikdə vətəndaşlar cəmiyyət üzvləridir. Buna görə də dövlət üçün lazım olan enerji potensialı cəmiyyətdən gəlir. Dövlət cəmiyyətin həm kollektiv, həm də fərdi ünsüründən istifadə edir. Cəmiyyətin ümumi potensialından (yaradıcılıq və quruculuqdan yaranan potensial) insanlar istifadə edirlər. İnsanlar öz arxasında həm dövlət, həm də cəmiyyət strukturlarını görür. Dövlət bütün xidmətlərini cəmiyyətə yönəldir. Dövlət cəmiyyətin həm universal, həm də fərdi-konkret təbəqələrini müdafiə edir. Onların maraqlarını təmin edir. Dövlətin əsas funksiyasının mənbəyi, obyekt cəmiyyət hesab olunur. Hansı ki, bu cəmiyyətdə xalq strukturlaşır. Cəmiyyət xalqın yaşayış tərzini özündə cəmləşdirən bir struktur olaraq, xalqın sivil və mədəni quruculuğunun və yaradıcılığının əsaslarını özündə cəmləşdirir. Cəmiyyət xalqın identifikasiyasını, yəni etnik və milli kimliyini dövlətlə birgə müəyyən edir. Vətəndaşlıq statusu cəmiyyətin hər bir üzvünə verilir. Bu status hüquq və siyasət, eləcə də sosial bir statusdur. Hüquq normaları daha çox cəmiyyətdə icra edilir. Dövlət hakimiyyətində hüquq normalarının icrası o halda təmin olunur ki, həmin icra cəmiyyətə sarı yönəlsin. Dövlət aparatında icra fəaliyyətinin əsas məqsədi cəmiyyətin maraqlarının təmin olunmasına istiqamətlənir. Dövlətdə (burada dövlət hakimiyyətinin aparatlarında, siyasət mərkəzlərində) inzibati və siyasi tənzimləmə məhz cəmiyyətin hüquq əsaslarını meydana gətirir. Cəmiyyətin hüquqları siyasət mərkəzlərində müəyyən olunaraq təsdiqini tapır.

Dövlətin vəsaitləri, ehtiyat fondları sağlam cəmiyyətin və sistemli cəmiyyətin rifahını təşkil edir.

Siyasət və cəmiyyətin əlaqəsi

Dövləti təşkil edən və fəaliyyəti həyata keçirən insanlardır. Dövlət öz fəaliyyətini insanlarla təmin edir. Dövlət özünün ali mənasını insanlarda təcəssüm etdirir. Dövlət fəaliyyəti siyasət adlandığından insanların hakimiyyətdə olan fəaliyyəti də siyasət adlanır. Bu baxımdan da siyasət öz mənbəyini cəmiyyətdən formalaşdırır və cəmiyyətə doğru yönəldir. Siyasət cəmiyyət maraqlarını təmin edir. Buna görə də cəmiyyətin tələbat istiqamətləri məhz siyasətin icra istiqamətlərini özündə cəmləşdirir.

Cəmiyyətin bütün strukturları siyasətlə formalaşdırılır. Dövlət fəaliyyətini cəmiyyətin inkişafına və sağlam olmasına yönəldir. Dövlətin siyasi sistemləri cəmiyyəti əhatə edir və cəmiyyətin strukturları arasında koordinativliyi müəyyənləşdirir. Dövlət siyasəti cəmiyyət maraqlarını həm ümumi kriteriyalar üzrə, həm də fərdi-məxsusi kriteriyalar üzrə təmin edir. Cəmiyyətin inkişafına doğru yönələn siyasət dövlətin və cəmiyyətin özünün möhkəmlənməsinə istiqamətlənir. Sağlam cəmiyyət pozitiv siyasətin məqsədini təşkil edir.

Makro siyasət cəmiyyətə universal mənalər verir və cəmiyyəti ümumən bütövləşdirir. Hər bir şəxsin fəaliyyəti siyasətin obyektidir. Eləcə də dövlət hakimiyyətində təmsil olunanların fəaliyyəti fərdi və kollektiv olaraq siyasətdir. Siyasət cəmiyyət üzvlərində əksini tapan fəaliyyətdir. Bu baxımdan da maraqların icrasını qarşısına məqsəd kimi qoyur.

Siyasətin xüsusiyyətləri və psixoloji aspektləri

Hər bir hərəkətin xüsusiyyəti vardır. Bu xüsusiyyəti təmin edən əsas amil hərəkətdə olanın və hərəkəti yaradanın tərzindən asılıdır. Elementin xassəsini məkan və tərkib müəyyən edir. Subyektin xassəsini subyektə təşkil edən elementlər yaradır.

Siyasətin xüsusiyyətləri-siyasətdə iştirak edən və siyasətin tərkibini təşkil edən komponentlərin (ünsürlərin, subyektlərin, vasitələrin, elementlərin) təsirlər, münasibətlər və əlaqələr fonunda qarşılıqlı şərtləndirici halıdır. Xüsusiyyət hərəkətdən, hərəkət həcmindən və tərzindən meydana gəlir.

Siyasətin psixologiyası-siyasətin mühitinin xarakteristikasının öyrənilməsi mənasını verir. Burada siyasətin psixologiyası dedikdə, siyasətin məkana, zamana və resurslara bağlı olaraq sistemli şəkildə öyrənilməsinin əsasları başa düşülə bilər. Siyasətin psixologiyası siyasi fəaliyyətin məzmunu ilə əlaqəlidir. Siyasətin psixologiyası siyasi fəaliyyətin xarakteristikası haqqında sistemli biliklərdən ibarət olan bir haldır.

Siyasətin psixologiyası siyasətin xarakterini iki baza aspektdə öyrənmə bilirlər: **birincisi** subyektlərin, siyasəti həyata keçirənlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi. Burada əsasən siyasətçilərin (bunada liderlərin) xarakterləri ilə bağlılıq var. Birinci istiqamətin ikinci qolu da siyasət institutlarının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. **İkincisi**, siyasi mühitin (başlanğıc və nisbi son nəticələr baxımından) xüsusiyyətlərinin araşdırılması. Bu iki istiqamət vəhdətlik təşkil edir. Siyasətçilər öz siyasi maraqlarını təmin etmək üçün siyasi mühitdən istifadə etməyə çalışırlar. Siyasətçilər həmçinin siyasi mühitin formalaşmasında iştirak edirlər. Hər iki halda siyasi mühiti (subyektlərə və obyektlərə münasibətdə) əks etdirən kriteriyalar mövcud olur. Bununla yanaşı, hesab etmək olar ki, siyasətin əsasları siyasət obyektləri üzərində fəaliyyət həyata keçirilərkən meydana gələn kateqoriyalar da mühüm rol oynayır. Bu baxımdan resursların, imkanların, zamanların və gerçəkliklərin, ümumilikdə isə sistemin xarakteri psixologiya üçün baza prinsiplər rolunda çıxış edir. Siyasətin psixologiyası siyasət subyektlərinin və obyektlərinin qarşılıqlı əsaslarını şərtləndirici (deduktiv) əsaslarını meydana gətirir.

Siyasətin xüsusiyyətləri daxili və xarici məkanlar üzrə formalaşır. Burada daxili siyasət üzrə siyasətin psixoloji faktorları mühüm rol oynayır. Eləcə də siyasətin xarici faktorlar üzrə psixoloji xüsusiyyətləri də mövcud olur.

Beynəlxalq münasibətlərin xüsusiyyətləri və psixologiyası meydana gəlmiş olur. Ümumiyyətlə, məkan baxımından siyasətin psixoloji xüsusiyyətləri dövlətdaxili və beynəlxalq olmaqla iki baza istiqamətə ayrılı bilər. Hər iki istiqamətin özündə siyasətin psixoloji xüsusiyyətlərini meydana gətirən faktorlar, ümumi mühit başlanğıc rolunu oynayır. Nəticələr də yeni siyasi şəraitləri ortaya qoyur. Buradan da siyasətin psixoloji amilləri meydana gəlmiş olur. Siyasətin psixoloji amilləri siyasi şəraitlərin meydana gəlməsini təmin edir. Siyasi şəraitlər həm gərgin şəraitlərdən, həm də sabitliklərdən meydana gəlir. Siyasətin xüsusiyyətləri mühit kimi gərginlikləri meydana gətirir, gərginliklərdən başlanğıclar götürür, eləcə də gərginlikləri nəticələr olaraq ortaya qoyur. Bununla yanaşı, sabit və sülh vəziyyətlərindən başlayır və nəticələr olaraq ortaya qoyur.

Siyasətin psixoloji aspektləri onun dərk olunmasının sistemli əsaslarından meydana gəlir. Burada dərk etmə metodları mühüm önəm kəsb edir. Siyasi fəaliyyətin ruhi nəticələri, başlanğıcların ruhi nəticələrinin tərkib etibarilə dərk olunması özündə siyasətin psixoloji aspektlərini meydana gətirir. Xalqın mental dəyərlərinin öyrənilməsi, siyasətçilərin fərdi xarakterlərinin öyrənilməsi, şəxsiyyətin psixi portretinin müəyyən edilməsi siyasətin psixoloji əsaslarını meydana gətirir. Bütün siyasi fəaliyyətin və onun nəticələrinin analizi siyasətin psixoloji aspektlərini özündə cəmləşdirir.

Dövlətdaxili siyasətin psixi xüsusiyyətləri

Dövlətdaxili siyasətin psixi xüsusiyyətlərini meydana gətirən faktorlar:

Subyektlər—müxtəlif məkanlar üzrə fərqli və oxşar maraqları olan və siyasi münasibətlərdə və əlaqələrdə iştirak edən ünsürlər;

Obyektlər—siyasətin üzərində aparıldığı vasitələr- resurslar: məkanlar, insanlar, təbii və maddi resurslar

Dövlətdaxili siyasətin psixi xüsusiyyətlərinin başlanğıc və nəticə vəziyyətləri

- sabitliklər və sülh vəziyyətləri;
- müharibələr, böhranlar, qarşıdurmalar, inqilablar fonunda meydana gələn digər gərginliklər;
- təbii fəlakətlərdən, fəvqəladə vəziyyətlərdən meydana gələn əsaslar;
- Sabitlik və sülh vəziyyətləri –vərdiş olunmuş və demək olar ki, hər bir şəxs bu və ya da digər dərəcədə maraqları təmin olunmuş sabit sistemlər;
- yeni sistemlərə keçidlərlə xarakterizə olunan xaos vəziyyətlər.

Proseslər isə özündə strukturlaşdırma və destrukturalizasiya proseslərini əks etdirir. Ümumiyyətlə, inkişaf prosesləri, eləcə də tənəzzül prosesləri özündə siyasətin psixi hallarını yaradır.

Beynəlxalq münasibətlərin psixi xüsusiyyətləri

Hər bir hərəkət edən subyekt özündə psixi xüsusiyyətləri cəmləşdirir. Hərəkət edənin maraqları, mənafe və məqsədləri onun xarakterinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq münasibətlərin xarakteri başlıca olaraq onun vəziyyəti ilə obrazlanır. Hərəkətlərdən meydana gələn təsir signal qəbuledicidə xarakterin formalaşmasına təsirlər edir. Beynəlxalq münasibətlərin psixi xüsusiyyətləri bu münasibətlərin müxtəlif səviyyələrlə qurulmasında iştirak edən subyektlərin qarşılıqlı əlaqə vəziyyətləri və hallarını nəzərdə tutur.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclünə görə təsnif olunması və dövlətlərin iştirak imkanları beynəlxalq münasibətlərin psixoloji əsaslarının meydana gəlməsinin əsasında dayanır. Beynəlxalq münasibətlərin xarakteri münasibətləri özündə ehtiva edən vəziyyətlərdən yaranır. Xarakteri hərəkətlər və onların sahələri və miqyasları meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlərin xarakteri münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin güclünə də bağlı olur. Hər bir subyektin hərəkət xüsusiyyəti münasibətlərin və əlaqələrin tərzini ifadə edir. Münasibətlərin xarakteri əlaqələrin və münasibətlərin nəticələrindən meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin xarakteri dövlətlərin daxilində subyektlərin fəaliyyətinə də təsirlər edir. Beynəlxalq münasibətlər sistemi öz-özlüyündə vahid tərkib və bütöv olaraq ümumi xarakterin formalaşmasına səbəb olur. Bu beynəlxalq münasibətlərin ümumi mühitini meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlərin xarakteri beynəlxalq davranış kodekslərini yaradır. Bu da özlüyündə beynəlxalq münasibətlərdə etik qaydaları formalaşdırır. Beynəlxalq münasibətlərin xarakterini bu münasibətlərdə və əlaqələrdə iştirak edən subyektlərin istifadə vasitələri də yaradır. Subyektlərin hərəkətləri və bu hərəkətləri şərtləndirən amillər, zərurət, vasitələr məhz beynəlxalq münasibətlərin xarakterini özündə ehtiva edir.

Beynəlxalq münasibətlərin xarakterini mövcud normalar və normalar əməl etmək halları və səviyyəsi də meydana gətirir. Bu baxımdan da normalara hörmət qoyan, əməlləri ilə düzgün mövqedə olan dövlətlər və normalara hörmət qoymayan dövlətlər qrupu formalaşır. Beynəlxalq hüququn və adət qaydalarının yaranması elə və onlara hörmət qoyulması özündə beynəlxalq münasibətlərin psixi vəziyyətinin formalaşmasına səbəb olur. Beynəlxalq hüquqa əməl özü beynəlxalq münasibətlərin psixi əsaslarını meydana gətirir.

Hakimiyyətin iradəsi

Hər bir canlı birlik (şəxs) özündə iradi əsasları cəmləşdirir. İradə təbii ki, xarakterin əsas tərkibidir. Burada şəxsin, tərəfin, o cümlədən hakimiyyətin və hakimiyyətdə təmsil olunanların xarakteri, fəaliyyət xüsusiyyətləri cəmləşir. Mətinlik, dözümlük, əzmlilik, mərdlik, cəsurluq və digər müsbət keyfiyyətlər, tərkibi zəngin elementlərdən ibarət olan xarakter möhkəm iradəni formalaşdırır. İradənin tərkibində dönməzlik, cəsurluq, şücaətliklik, eləcə də saflıq, doğruluq, dürüstlük kimi tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən pozitiv elementlər mövcuddur. İradə qüvvəyə və potensiala bağlı olur. İradə möhkəmliyi resurs üzərində təsir imkanlarını meydana gətirir. İradənin tərkibini təşkil edən elementlərin zənginliyi müəyyən məkanda xarakter dolğunluğunu yaradır. Bu da özlüyündə iradəni formalaşdırır, obrazlandırır. Qüvvə və potensialı işə subyektə və obyektə (üzərində təsir olunan vasitələr mənbələri) yaradır. Obyektin, onun resurslarının zənginliyi subyektin zənginliyini formalaşdırır. Subyektlərin fəaliyyəti obyektlərin fəaliyyətini özündə ehtiva edir. Subyekt obyektin güclü olmasında maraq nümayiş etdirir. İradə hərəkətlərdən, fəaliyyətdən meydana gəlir. Tərkib kimi zənginləşir. İradə maraq və məqsədlərə görə özünə istiqamət müəyyən edir. İradə hərəkətlərin tərzini, bu aspektdə gücün və qüvvənin xarakterini müəyyən edir. İradə mövcud vəziyyətdən və gələcək planlardan, strateji proqramlardan formalaşır.

Hakimiyyətin iradəsi hakimiyyətin hüququndan və bundan irəli gələrək vəzifələrindən ortaya çıxır. İradə özündə möhkəm dayanıqlığı, siyasi kursda dönməzliyi, baza axarları cəmləşdirir. Hakimiyyətin iradə sferası özlüyündə dövlətin fəaliyyət sferasını cəmləşdirir. Dövlətin daxili və xarici siyasəti hakimiyyət iradəsinin əsas məkanını təşkil edir.

Hakimiyyət xalqın iradəsini ifadə edən bir qrupdur. Hakimiyyət qrup halını təşkil etdiyindən həmin qrupun da iradəsi mövcud olur. Bu aspektdə hakimiyyət özündə həm xalqın, həm də özünün mənafeyini güdür. Hakimiyyətdə təmsil olunan qrupun maraqları pozitiv mənada ümumxalq maraqlarından formalaşır. Hakimiyyət cəm halda dövlətin mənafeyini də müdafiə edir. Dövlətin mənafeyinin təmin olunması özlüyündə hakimiyyətin mənafeyinin təmin olunmasına səbəb olur. Hakimiyyətin iradəsi onun siyasətində, hakimiyyətin idarəçiliyində, fəaliyyətində əks olunur. Hakimiyyətin iradəsi onun ortaya qoyduğu istəklərdə, məqsəd və mənafeələrdə təcəssüm olunur. Hakimiyyətin iradəsi onun siyasətinin məğzini ifadə edir. Hakimiyyətin iradəsi dövlət liderlərinin də şəxsi iradəsini özündə ehtiva edir. Dövlət rəhbərlərinin şəxsi portreti dövlətin daxili və xarici maraqlarını müdafiə etmək və tanımaqdan ibarət olur. Hakimiyyətin iradəsi ölkənin resursları ilə də formalaşır. Hakimiyyət bu resurslardan öz iradəsinə müvafiq qaydada istifadə etməyə çalışır. Bu baxımdan da dövlətin möhkəmlənməsi, cəmiyyətin sabit və

təhlükəsiz qalması hakimiyyətin möhkəm iradəsini özündə ehtiva edir. Hakimiyyət dövlətin və cəmiyyətin inkişafına qarşısına məqsəd qoyur. Bu, hakimiyyətin pozitiv məqsədidir. Pozitiv məqsəd pozitiv iradə formalaşdırır. Hakimiyyətin gücü onun fəaliyyətindən yarandığından hakimiyyət öz iradəsini də güc toparladığı məkana yönəldir.

Hakimiyyətin iradəsinə qətilik, mütləqlik, müəyyənlik, şəffaflyq kimi hallar aid oluna bilər. Hakimiyyətin iradəsi onun açıq niyyətini ifadə edir. Hakimiyyət öz saf əməli ilə özünün iradəsini ortaya qoya bilər. Hakimiyyətin iradəsi müəyyən məsələləri qətiyyətlə yerinə yetirməkdən meydana gəlir.

Hakimiyyət öz iradəsini müəyyən informasiya vasitələri ilə xalqa çatdırır. Xalqın vəziyyəti ilə bağlı məlumatlara vaxtında və lazımı səviyyədə verilən reaksiyalardan irəli gələrək hakimiyyət öz iradəsini gücləndirir. Hakimiyyətin iradəsi ölkə daxilində və beynəlxalq əlaqələrdə lazımı səviyyədə xalqını müdafiə etməkdən və maraqlarına xidmət etməkdən ibarət olur. Hakimiyyətin iradəsi mühafizəkarlıqla liberallıqın vəhdətində formalaşır.

Hakimiyyət iradəsi onun siyasi fəaliyyətində olan baza prinsiplər üzrə dönməzlikdən formalaşır. Hakimiyyətin iradəsi onun şəffaf fəaliyyətində, xalqla olan açıq təmaslarında daha da güclənir. Bu kimi tərzdən elementlər cəmləşir. Şəffaf hakimiyyət enerjiddən çox geniş istifadə edə bilər ki, bu hal da dövlətin iradəsinin möhkəmlənməsini zəruri edir. Hakimiyyət öz iradəsi ilə özünün məqsədlərini ortaya qoyur.

Hakimiyyətin iradəsi sabitliyə xidmətə yönəlir və güclü iradə xalqla dövlət arasındakı əlaqələrin rəvan şəkildə qurulmasına əsaslanır. Hakimiyyət öz gücünü səfərbər edir. Hakimiyyətin iradəsi cəm halda hakimiyyətin fəaliyyət tərzini özündə ehtiva edir. Hakimiyyətin iradəsi onun mövcud və gələcək fəaliyyəti arasında müəyyənliyi ortaya çıxarır və hakimiyyətin fəaliyyətinin daxili məzmununu formalaşdırır. Hakimiyyətin həlli vacib məsələlərdə iradəsizliyi onun biganəliyini ortaya qoyur. Biganəlik də özlüyündə həlli vacib problemlərin vaxtında həll olunmasının qarşısını kəsir. Bu da nəticə etibarilə maraqların kəsirini meydana gətirir. Dövlət zəifləyir və bütün resurslardan vaxtında istifadə oluna bilmir.

Azadlıq haqqında

Hər bir şəxs (fərd və ya da qrup) müəyyən məkanda mövcuddur, yaşayır, fəaliyyət göstərir. Müəyyən məkan daxilində hərəkət edir, eləcə də məkanı aşır, sərhədləri keçir. Şəxs mövcud məkanı genişləndirir, eləcə də mövcud olan məkan üzərində öz fəaliyyətini artırır, hərəkətinin miqyasını böyüdür.

Məkanlar şaquli və üfiqi qatlar üzrə olur. Ətraf üzrə məkanlar və üfiqi məkanlar elementlərdən ibarət olur. Elementlər elə məkanı yaradır. İnsanlar toplumu yaşayış məkanını, məskənini meydana gətirir. Xalqlar toplumu dövləti meydana gətirir. Məkanlar (burada yaşayış məskənləri nəzərdə tutulur)

insanların əlaqə və ünsiyyət yerləri hesab olunur. İnsanların əlaqə və ünsiyyətləri artdıqca məkanları da böyümüş olur.

Məkanın miqyası fərdin, şəxsin (şəxslərin) potensialından asılı olur. Daha çox ələmə, maddi-material vasitələrə sahib olan şəxslər daha geniş məkanlara sahib olurlar. Məsələn, əlində vəsaiti çox olan şəxsin hərəkət sferası böyüyür, çox yerlərə çıxışlar əldə edir. Bu da özlüyündə hüquqları, o cümlədən səlahiyyətləri böyüdür. Eyni zamanda şəxslərin ruhu onların məkanlarının miqyasını dəyişir. Ruhun genişlənməsi həm daxilən məkanı böyüdür, istəklər və maraqlar, mənafeələr böyüyür. Həm də sərhədləri keçir və müəyyən olunan məkanları aşır. Bu baxımdan da mücərrəd məkan anlayışı ortaya çıxır. Mücərrəd məkanların böyüməsi ruha, xəyala, istəyə bağlı olur. Konkret elementlər də məkanı böyüdür. Məsələn, müəyyən bir məkanda yaşayış vasitələrinin olması insanların məkanlarını genişləndirir. Bu baxımdan da böyük dövlətlərin vətəndaşlarının daha geniş hərəkət etmək imkanları olur. Məkan isə sərhədlərdən ibarətdir. Hüquqlarla bölgülərə ayrılır. Hüquq sərhədləri həm azadlığı artırır, həm də azadlığı məhdudlaşdırır. Burada hüquqi səlahiyyətlər böyük rol oynayır. İnsanların əllərində olan resurslar onların məkanlarını böyüdür.

Azadlıq məkan və hərəkət nisbətində bağlıdır. Məkan üzərində hərəkətin miqyası azadlığın ifadəsidir. Azadlığın həcmidir. **Azadlıq** sərbəstlik, müstəqillik anlayışları ilə tərkib təşkil edir. Azadlıq məkanda qeyri-gərginlikdir. Azadlıq sahib oluna biləcək imkanlara sərbəst şəkildə nail olmaqdan ibarətdir. Azadlıq məkanla bağlı olduğundan məkanın bölüşdürülməsi anlamını verir. Məkan elementlərinin paylanması məhz azadlığın əsaslarını meydana gətirir. Azadlıq müəyyən bir məkanda təzyiqli vasitələrindən xilas olmaq deməkdir. Təzyiqli vasitələri azadlığı məhdudlaşdırır; çünki pay bölgüsünü yaradır. Azadlıq həm öz məkanında qazanılır, həm də başqa məkana keçidlə meydana gəlir. Azadlıq məkanda təsirlərdən, təqiblərdən azad olunmaqdır və gərginliyin götürülməsidir.

Azadlığın həcmi, miqdarı mövcuddur. Azadlıq sərbəst hərəkət məkanlarından meydana gəlir. Bu baxımdan da elementlər arasındakı məsafəyə bağlıdır. Hərəkət məsafəsinin uzunluğu azadlığın həcmi artırır. Resurs artımı bir tərəfdən məkanı artırarsa, digər tərəfdən də asılılığı meydana gətirir.

Azadlıq məkanda təzyiqlin müəyyən elementlərin üzərindən götürülməsi ilə yaranır. Sərbəstlik genişlənir və hərəkət məkanı böyüyür. İstifadə imkanları artır. Məsələn, bir dövlətin üzərindən digər dövlətin işğalı faktına son qoyulur. İşğal altında olan dövlət azadlıq qazanır.

Azadlıq başqa bir məkanın qazanılması ilə meydana gəlir. Bu anda qopma və ayrılma yaranır. Məsələn, müstəqillik qazanmaq bir xalqın digər dövlətdən siyasi baxımdan ayrılmasıdır. Dövlət parçalanır, mərkəzdən digər ərazilər ayrılır.

Azadlıq qərarların sərbəst və müstəqil şəkildə qazanılmasından ibarətdir. Azadlıqda güc faktoru mühüm rol oynayır. Güclü tərəflər daha çox potensial əldə edirlər, enerji qazanırlar. Bu, sürəti artırır. Sürət məsafəni böyüdür. Məkan genişlənir. Sərbəst hərəkət sferası meydana gəlir.

Siyasətin sosioloji aspektləri

Siyasətin sosioloji aspektləri dedikdə, siyasətdə iştirak edən qrupların və siyasətlə maraqları dövlət tərəfindən təmin olunan qrupların sosial statusları nəzərdə tutula bilər. Siyasətin əsasları insanların maraqlarını təmin etməkdən və bu baxımdan da sistemli və pozitiv fəaliyyət həyata keçirməkdən ibarətdir. Siyasətin sosioloji aspektləri də siyasi vəziyyətlərlə bağlıdır. Siyasətin sosiologiyası dövlətlərdaxili və dövlətlərarası əlaqələrin sosial aspektlərdə öyrənilməsinin əsaslarını təşkil edir. Burada metod olaraq müxtəlif yanaşmalardan istifadə oluna bilər. Siyasətin subyektləri və obyektləri arasında əlaqələrin əsasları metodlarla öyrənilir.

Dövlətdaxili siyasətin sosioloji əsasları

Siyasətin əsas mənbəyi cəmiyyətdir. O cəmiyyət ki, onu xalq yaradır. Dövlətdə təmsil olunan subyektlər cəmiyyətdən gəlir. Dövlətin daxili və xarici siyasəti əsasən daxildəki insanların sosial maraqlarının təmin edilməsini əsas hədəf kimi müəyyən edir. Dövlət ümumi olaraq sosial bir aparatdır. Siyasətin də son hədəfi sosial maraqların ödənilməsidir. Dövlət sosial ünsürləri qoruyan və sosial maraqları təmin edən siyasi bir qurumdur. Dövlətin sosioloji mənası onun bir sosial qurum kimi izahından irəli gəlir. Dövlət insana xidmət edir, insan sosial ünsürdür; ona görə ki, əlaqələr və ünsiyyətdə yaşayır. Bu fonda əmək münasibətlərini təmin edir, tələbatlarını ödəyir. Dövlət daxilində həm də sosial təbəqələr meydana gəlir. Dövlətin ehtiyat fondları sosial təbəqələrin ehtiyaclarının ödənilməsinə özündə ehtiva edir. Dövlət özünün hüquqyaratma mexanizmində məhz insanları sosial varlıq kimi müəyyən edir.

Beynəlxalq münasibətlərin sosioloji əsasları

Beynəlxalq münasibətlər özü əlaqələr forması olduğundan elə sosial strukturlardan ibarətdir. Sosial subyektlərə dövlətlər və xalqlar aiddir. Fərqli inkişaf özündə sosial təbəqələri meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin fərqli inkişafı, ölkələrin fərqli iqtisadi, mədəni və siyasi struktura malik olması özlüyündə beynəlxalq münasibətlərin sosioloji əsaslarını üzərə çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərin sosioloji əsasları burada iştirak edən dövlətlərin və təşkilatların əlaqələr və münasibətlər xassəsindən meydana gəlir.

Beynəlxalq münasibətlərin sosioloji xüsusiyyətləri beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edən dövlətlərin həm etnik, həm də maddi amillərinə əsaslanır.

Beynəlxalq münasibətlərin sosiologiyası beynəlxalq münasibətlərdə böyük və kiçik dövlətlərin sosial maraqları aspektindən öyrənir. Burada hesab etmək olar ki, xalqlararası, cəmiyyətlərarası əlaqələr obyekt rolunu oynayır. Xalq diplomatiyasının özü də beynəlxalq münasibətlərin psixoloji və sosioloji baxımından öyrənilməsində obyekt rolunu oynaya bilər.

Şəxsiyyət və onun cəmiyyətdə rolu

Şəxsiyyət öz daxilində tərkib elementlərlə zəngin olan strukturu yaratmaq amilidir. Şəxsiyyət tərkibi zəngin olan bir anlayışdır, dərkətmədir. Şəxsiyyət bioloji amillərlə ətraf elementlərin vəhdətindən meydana gələn və bu baxımdan da yüksək insani keyfiyyətləri özündə əks etdirən bir vasitədir, məcmudur, ümumiləşdirici kriteriyadır. Şəxsiyyət məkanda formalaşır və bu baxımdan da məkanın elementlərindən, axın cərəyanlarından faydalanır. Şəxsiyyəti enerjyaradan elementlər təqdim etməklə ailə, cəmiyyət və dövlət yetişdirir. Şəxsiyyətlər də bu sahələrin yüksələn xətlə inkişafına təsirlər edirlər. Şəxsiyyət amili müsbət mənalar kəsb edən insanlarda olur. Şəxsiyyət cəmiyyətin nüfuzlu göstəricisidir. Müqayisədə digərlərinə təsir edən təbəqəsidir. Şəxsiyyətdə subyektin, tərəfin nisbətən zəngin elementlərlə təmin olunması amili var. Daxili zəngin olan şəxs, fərd öz mövcudluğu və əməli ilə şəxsiyyətə çevrilir. Şəxsiyyət cəmiyyətdə və dövlətdə, əlaqələr və münasibətlər strukturunda insanların özünü aparmaq kriteriyasıdır. Şəxsiyyət bir statusdur və daima insanları müşayiət edir. Şəxsiyyət amili insanı sistemli və ahəngli həyata bağlayır.

Məlumdur ki, insanlar cəmiyyətdə və dövlətdə məskunlaşırlar. Hər iki qurumda müxtəlif tərkibli proseslər həyata keçirilir. Bu proseslər insanların iradələri ilə təmin olunur. Güclü insanlar prosesləri yönləndirə bilərlər. Məhz bu insanlara olan inam və etibar kriteriyası həmin insanları şəxsiyyətə çevirir. Şəxslər də şəxsiyyət kimi öz əməlləri ilə özlərini sübuta yetirirlər. Şəxsiyyətlər cəmiyyətdə kreativ funksiya daşıyırlar. Bu baxımda da şəxsiyyəti yüksək olan insanlar daha mədəni və intellektual, yəni zəkali olurlar. Şəxsiyyət kimi formalaşmanın əsas yolu ailədən, məişətdən, cəmiyyətdən və dövlətdən keçir.

Cəmiyyət və dövlət insanın psixi-sosial varlığının əsaslarını təşkil edir. Çünki insanlar məhz bu qurumlarda maddi-mənəvi keyifiyyətlər əldə edirlər. Hər iki qurum insan daxilindən gələn təbii bir dəyərdir. İnsanlar daxili aləmləri ilə dövlət və cəmiyyətlərini vəhdətləşdirirər. İnsanlar həm də xarici aləmləri ilə cəmiyyət və dövlət fəlsəfəsini formalaşdırırlar. İnsanların şəxsi kriteriyaları cəmiyyətdə formalaşır. Dövlət hakimiyyətində təmsil olunma şəxsin əxlaqını

yaradır. Şəxsiyyət dövlət, cəmiyyət, xalq və insan vəhdətini meydana gətirir. Şəxs dövlətdə və cəmiyyətdə öz əməli ilə şəxsiyyətə çevrilir. Fəaliyyətin sistemli xarakter kəsb etməsi və insan xüsusiyyətləri məhz şəxsiyyətin formalaşmasına təsirlər edir. Şəxsiyyətlərin yetişməsi siyasət və cəmiyyət institutlarında formalaşır. Belə mərkəzlər sistemli norma və qaydaları özündə ehtiva edir. Bu baxımdan da insanın əməlləri də normalara və qaydalara salınır. İnsan əxlaqı məişət, cəmiyyət və dövlət fəlsəfi vəhdətini meydana gətirir.

Şəxsiyyət fərdin zəngin statusunu, ictimai mövqeyini və cəmiyyətdəki nüfuzunu müəyyən edən mərkəzləşdirici kriteriyadır. Şəxsiyyətlər biliklərlə zəngin olurlar və proseslərdən aydın nəticələr çıxarmaq qabiliyyətini özündə cəmləşdirirlər.

Şəxsiyyəti yetişdirən kriteriyalar (şəxsiyyətin xarakteri)

Şəxsiyyəti yetişdirən kriteriyalar ailədə, cəmiyyətdə və dövlətdə çoxluq təşkil edir. Şəxsiyyətin yetişməsi proseslərini oyadıcı, ayıldıcı və bu baxımdan da enerjiverici elementlərin qəbulu məsələsi zəruri edir. Şəxs ilk növbədə anadan taraz və enerjili dünyaya gəlir. Sonra işə ətrafdan enerji toplayır. Bununla yanaşı, ətrafa enerji verir və digərləri də bu enerjidən faydalanırlar. Bu istiqamətdə şəxs enerjili olur və şəxsiyyət kimi ətrafdakı prosesləri tənzimləyə və axar verə bilir. Burada təbii əqli nəticə və olan şeylərin obrazlanması halları önəm kəsb edir. Şəxsiyyəti yetişdirən kriteriyalara təbii amillərdən tutmuş insan yaradıcılığı və quruculuğu aid olur. Bu vasitələr obrazlanma yaradır. Bu aspektdə şəxsiyyətin yetişməsi prosesləri mərkəzə yönələn, yəni insanlara doğru yönələn və mərkəzdən ayrılan xarakterə malik olur. Obrazlanma insan düşüncələrində əks olunur. Bu aspektə ailə tərbiyəsi, məktəb həyatı və iş yerləri, cəmiyyət və dövlət mərkəzləri şəxsiyyətin yetişməsi üçün elementlər müəyyən edən məkan rolunu oynayır. Şəxsiyyət zaman-zaman cəmiyyətdə və dövlətdə, ailədə baş verən proseslərdən bəhrələnərək yetişir. Şəxsiyyətin yetişməsində sistemli qaydada biliklərin əldə olunması önəm kəsb edir. Biliklər insan təfəkkürünün ard-arda aydınlaşmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan da ardıcıl qəbul edilən informasiyalar şəxsiyyətin formalaşmasına səbəb olur. Müdrik insanlar daha çox şəxsiyyətli olurlar. Şəxsiyyətli insanlar ətrafa-digər insanlara təsir edən şəxslər olurlar. Bu baxımdan insanın hətta xarici görünüşü, fizioloji strukturu da önəm kəsb edir. Şəxsiyyət etika və estetikanın vəhdətində meydana gəlir. Şəxsiyyət öz daxilini fəaliyyəti ilə uyğunlaşdırır və bu baxımdan da daxili aləmi ilə yanaşı, əməli də sistemləşir, pozitiv mənalar alır. Şəxsiyyətin yetişməsində kənar sistemli qüvvələr də mühüm rol oynayır. Şəxsiyyət müqayisədə yetişir. Nəticələr

çıxarır və onların fəaliyyəti mövcud obyektlər üzərində yenilərinin yaranması ilə xarakterizə olunur.

Əxlaq fəlsəfəsi və şəxsiyyət

Əxlaq fəlsəfəsi şəxsiyyəti əhatə edən, şəxsiyyəti yaradan düşüncələr məcmusudur. Əxlaq özündə çox şeylərdən çəkinmə və imtina fəlsəfi düşüncələrinin əsaslarını təşkil edir. Əxlaq normalardan və qaydalardan ibarət olan mənəvi bir prosesdir, vəziyyətdir. Həm də norma yaradan və qaydalar müəyyən edən kriteriyadır. Əxlaq insan davranışını müəyyən edən kriteriyadır və hər bir şəraitdə hədləri ilə xarakterizə olunur. Əxlaqın hədləri dəyişir və cəmiyyətdə və dövlətdə daha üstün xarakter alır. Şəxsiyyət ailəyə nisbətən cəmiyyətdə və dövlətdə daha çox əxlaqlı olur. Əxlaq şəxsiyyəti müəyyən edən baza sərhədverici amildir. Əxlaq özündə nəfsə hakim olmanı ehiva edir. Şəxsiyyət böyüklük əlamətidir və bu baxımdan da keçici və dəyişən xarakterin formalaşmasına səbəb olur. Şəxsiyyəti xarakter yaradır, xarakter də şəxsiyyətin meydana gəlməsini təmin edir.

Nizamlı şəxs

Dövlət və cəmiyyət nizamlı qurumdur. Şəxs də nizamlıdır. Nizamlılıq mədəniyyətin göstəricisidir. Çünki mədəniyyət özündə əxlaq normalarını ehtiva etməklə, yaradıcılıq və quruculuq nümunələrinin vəhdətindən meydana gəlir Nizamlılıq elementlərin tərkib hissələrin müəyyən istiqamətlər üzrə sıra ilə təqribən eyni forma ilə düzülməsidir. Şəxslər öz fəaliyyətlərini dövlət və cəmiyyət nizamına uyğun qururlar. Fəaliyyət bir tərəfdən nizamı yaradır, digər tərəfdən də nizamlı meydana gəlir. Cəmiyyət harmoniyalardan ibarət olan kompozisiyadır. Şəxsiyyət də öz həyatını bu harmoniyaya uyğun şəkildə qurur. Nizamlılıq bir kriteriya kimi bütün şəraitlərdə tətbiq olunur.

Nizamlı şəxs həm də daha çox əxlaqlı insandır. Çünki nizam sərhədlənilir, əxlaq da müvafiq qaydada sərhədlənilir.

Tarazlı və müdrik şəxs

Ailə və cəmiyyət insanların taraz yetişməsində əvəzsiz rol oynayır. Müdriklik elə tarazlıqdan yaranan və tarazlıqdan artan bir vəziyyətdir, göstəricidir. Müdriklik daxili enerjinin zənginliyidir. Müdriklik maksimalizmdir və demək olar ki, dəyərləri qoruyub saxlamaq əlamətidir. Müdriklik hər bir obyektə alidən baxmaq funksiyasını yerinə yetirir. Müdriklik həyat dərindən yaranır. Daxili taraz insanların enerjili insanların müdrik və tarazlı şəxs olmasına səbəb olur. Şəxsiyyət daxili strukturun zənginliyi olduğundan onun daxili elə müdrikliklə xassələnilir.

Dolğun nitqə malik olan şəxsiyyət

Nitq, natiqlik şəxsiyyətin qabiliyyət və istedad göstəricisidir. Nitq eyni zamanda savad və bilik kriteriyasıdır. Nitqin dolğunluğu sistemin zəngin olmasından irəli gəlir. Nitqin zənginliyi vəziyyəti ifadə edən rəngarəng sözlərdən formalaşır. Natiqlik qabiliyyəti ətraf insanlara təsirlər edən əsas faktorlardır. Dolğun nitq proseslərin və obyektlərin zəngin tərzdə ifadə olunmasıdır. Bu da özlüyündə düşüncələrin aydınlığından, proseslərin təfəkkürdə obrazlanmasından meydana gəlir. Dolğun nitq struktur yaradır. Bu struktur da özündə geniş əhatələnməni meydana gətirir. Dolğun nitq proseslərə təsirlər edir və prosesləri istiqamətləndirir. Bu baxımdan da dolğun nitq elementlə axarının əsaslarını meydana gətirir. Dolğun nitq əks tərəflərin düşüncələrində əhatəli istiqamətlənməni meydana gətirir.

Dövləti idarəetmə kadrlarının yetişdirilməsi (hazırlanması) əsasları

İnsan ailədə, cəmiyyətdə və dövlətdə yetişərək yüksək səviyyəli şəxsiyyətə çevrilir. Yüksəklik geniş dərk etməkdir və ali və ətraflı olaraq, geniş miqyaslı xidmət etmək göstəricisidir. Alilik müdriklik deməkdir və pozitivlikdir. Dövlət bu baxımdan elə filosoflar, yəni müdrik insanlar tərəfindən ali səviyyədə idarə olunmalıdır. Fəlsəfi idarəetmə təbii olaraq cəmiyyətin tarazlı idarəçiliyini özündə ehtiva edir. Tarazlı idarəçilik də dialektik qaydada sabitliyi və möhkəmliyi yaradır. Filosofların idarəçiliyi cəmiyyət üzvlərinin maraqlarının tarazlı qaydada təmin olunması zərurətini meydana gətirir.

Dövlət ali fenomendir. Buna görə də özündə ideal müdrikliyi, həmçinin real ali insani keyfiyyətləri cəmləşdirən bir kompozisiyadır. Dövlətin ruhu onun fiziki quruluşunu təşkil edən elementlərin ruhundan formalaşır. Demək olar ki, onun özündə qərarlaşır. Bu baxımdan da dövlət həm də mənəviyyət modelidir. İnsanların, cəmiyyətin, xalqın mənəviyyətini qoruyan bir bütövdür. Dövlət formaca struktura malik olub, məzmunca xidmətləri, fəaliyyəti, siyasəti özündə ehtiva edən bir kompozisiyadır. İdarəçilik subyektlərin fərdi və kollektiv fəaliyyətidir, kollegial qərarlara əsaslanır və cəmiyyətdə maraqların tənzip olunmasını başlıca strateji hədəf kimi müəyyən edir, özlüyündə taktiki fəaliyyəti təmin edir. Dövlət öz mənbəyini cəmiyyətdən götürür. Çünki insanlar cəmiyyətdə yaşayırlar və fəaliyyət göstərirlər. Sabit və möhkəm dayanıqlı cəmiyyətlər güclü dövlətlərin əsas dayağı hesab olunur. Cəmiyyət bütövü elə dövlətin daxili bütövlüyünü təşkil edir. Çünki cəmiyyət daxili hissələrdən, mərhələlərdən ibarət olan bir kompleksdir. Dövlətin mənbəyi təbii ki, insanlardan ibarətdir, dövlətin digər tərkib elementləri isə insanların üzərlərində qərarlaşdığı məkanlardır. İnsanların yaratdığı və kollektiv olaraq topladığı məkanlar da siyasətin mərkəzləri, qərarların qəbul olunması mərkəzləri hesab olunur. İnsanlar məkan üzərində öz maraqlarını təmin etmək məqsədilə dövlət qurumunu təşkil edirlər. Bununla da özləri-

özləri üzərində səlahiyyətli idarəçilər, hüquqi tərəflər müəyyən etmiş olurlar. Cəmiyyət burada dövlətə güc verir, dövləti potensialı olan tərəfə çevirir. Dövləti öz arxasında müdafiəçi tərəf kimi görür. Həmin potensial tərəfdə də cəmiyyətin elə özü qərarlaşır. İnsanlar cəmiyyətə dövlətləri üzərində himayəçi bir mənbə kimi də baxırlar. Dövlət cəmiyyət üzərində və daxilində qərarlaşmaqla onu daxildən dağılmağa qoymur. Dövlət sağlam cəmiyyətin “atmosferini” təşkil edir. Dövlət hakimiyyətinin subyektləri elə cəmiyyətin üzvləri hesab olunur. Dövlət və cəmiyyət vəhdəti, dövlətin cəmiyyətin sifarişini yerinə yetirməsi funksiyası və bu istiqamətdə məsuliyyət və öhdəliyi, həmçinin hüquqları, hüquqlarından irəli gələn vəzifələri dövləti cəmiyyətdən asılı edir. Dövlət cəmiyyət üzərində sanki bir qoruyucu örtük və cəmiyyət daxilini təminedicilə aparət və mexanizmlə struktur rolunu oynadığından, qurumun əsas prinsipləri cəmiyyətlə bağlılıqdan, ondan yararlanmaqdan və ona xidmətlərdən ibarət olur.

Dövlət idarəçiliyi sahələri rəngarənglikdən ibarət olmaqla, idarəetmənin rəngarəng əsaslarını özündə cəmləşdirir. Hər bir sahə, həmçinin sahələrarası vəhdət, koordinativ bağlılıq, şərtləndirici bağlılıq, törənmə funksiyası idarəetmənin də fərqli əsaslarını meydana gətirmiş olur. Bu baxımdan da idarəetmə bir mexanizm olmaqla mürəkkəb funksiyaları özündə cəmləşdirir. İdarəetmə piramidal prosesli struktura malik olur, ona görə ki, funksiya və öhdəlik baxımından struktur da pilləli olur, piramidal əsasları vardır.

Dövlət idarəetmə mənbəyi və sahəsi olduğundan mütəxəssislərin burada iştirakı vacib əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət idarəçiliyi özündə mürəkkəblikləri də ehtiva etdiyindən, burada kadrların hazırlanması önəmli rol oynayır. İdarəçilik özündə çoxlu sayda geniş bilikləri əks etdirən bir fəaliyyətdir. İdarəçilik kadrların yetişməsini özündə ehtiva edən bir prosesdir. Bu baxımdan da elmilik və rasionallıq tələb edir. Rasionallıq, elmilik də maariflənməkdən, təhsildən, təlim və tərbiyədən başlayır. Buna görə də kadrların yetişməsində ayrı-ayrı sahələr üzrə biliklərin əldə olunması vacib amilə çevrilir. İdarəçilik bir proses olaraq özündə mütəxəssislərin mərhələli yetişməsini zəruri edir. İdarəçilik və cəmiyyətin rəsonal və elmi məzmununda dövlətlə bağlı olması prinsipləri onu deməyə əsas verir ki, dövlətin idarə olunmasında təmsil olunan şəxslər də elmi və rəsonal tərəkürə malik olmalıdır. **Dövlət həm də mədəniyyət fenomenidir.** Dövlətin mövcudluğu və cəmiyyətə xeyir verəcək səviyyədə fəaliyyət əsasları xalqın mədəniyyət qabiliyyətinin göstəricisidir. Dövlətin sağlam sistemi cəmiyyətin sağlam üzvlərindən və maraqların sağlam təminatından asılıdır. Çünki dövlətin daxili elə insanlardan ibarət olaraq təşkil olunur.

Dövlət mədəniyyət bütövü olan fiziki bir quruluşlu model rolunu oynadığından, bu qurumda iştirak edən, siyasəti təmin edən şəxslər də saf ruhlu insanlar olmalıdır. Dövlətin ali idarəçilik mərhələsində iştirak edən şəxslər bir neçə mərhələdə yetişməli, kadr hazırlığı trayektoriyasında ardıcıl və mərhələli şəkildə iştirak etməlidirlər, hazırlanmalıdırlar. Kadr hazırlığında

təhsil, elm birlikdə istifadə olunmalı, davranışda və elmi bilikləri əldə etməkdə nizamlılıq prinsipləri əsas götürülməlidir. Kadr hazırlığı şəxslərin enerji toplanmasına, bu baxımdan istedad və qabiliyyətlərinin artmasına xidmət etməlidir. Kadrların hazırlanması mərhələlərinin əsas subyektləri ailədən, cəmiyyət strukturlarından, məktəblərdən, siyasət mərkəzlərindən ibarət olmalıdır. Hər bir mərhələdə ardıcillıq həm də əhatəliliklə xarakterizə olunur. Belə ki, siyasətçilərin, dövləti idarə etmək üçün digər kadrların, mütəxəssislərin hazırlanması proseslərindəki hər bir mərhələdə müəyyən biliklər əldə olunur, istiqamətlər qazanılır. Bu baxımdan da biliklər mərhələli olaraq əldə olunur. Forma prosesləri də buna müvafiq olaraq həyata keçirilir. Biliklərin təcrübədə tətbiqi, həmçinin yeni biliklərin qazanılması özündə ardıcıl mütəxəssis hazırlığını ehtiva edir.

Dövləti idarə etmək üçün xalqa təqdim olunma mərhələsi əsasən iki istiqamətdə həyata keçirilir: **“aşağılardan”** və **“yuxarıdan”**. Yuxarıdan təqdimat o halda olur ki, həmin şəxs gələcək hakimiyyətə ənənəvi olaraq, irsi qaydada sahib olmalıdır. Yuxarıdan təqdim olunanlar elə yuxarıda (ali mərkəzlərdə) hazırlanır və eyni zamanda cəmiyyətdə -buna şərti olaraq aşağı pillə kimi demək olar-yetişir. Dövlət üçün ən güclü, ən layiq namizədlər yuxarı və aşağı mərhələnin vəhdətində yetişənlər olurlar. Çünki bu şəxslər həm aşağıdan yuxarıya doğru məktəb keçirlər, həm də praktiki olaraq yuxarıların fəaliyyətində iştirak edirlər. Bu iki istiqamət kadrlarda, siyasətçilərdə, mütəxəssislərdə əhatəlilik meydana gətirir, kompleksiv vəhdət yaradır. İki mərhələdə hazırlanan kadrlar üçün arenalar təşkil olunur, onların şəxsiyyət kimi açıq cəmiyyət önündə fəaliyyəti reallaşır. Siyasətçilərin, kadrların özünü sübuta yetirmək üçün real imkanlar açılır, səhnələr təşkil olunur. Bu anda şəxslərdə natiqlik qabiliyyəti formalaşır. Cəmiyyət və hakimiyyət mərhələlərində formalaşmaq dövlətin daxili və xarici siyasətinə yaxından bələdçiliyə və eləcə də vurulan nəbzləri (hakimiyyətin və cəmiyyətin nəbzləri) yaxşı dərk etməyə imkan yaradır. Bu məsələyə fəlsəfi yanaşsaq, həm də onu qeyd edə bilərik ki, kadrların hazırlanmasında ideallıqla reallıq çulğaşır. Şəxslərdə aydın dərk etmək qabiliyyəti meydana gəlir. Şəxslər dövlətlə cəmiyyət kompleksləri arasındakı tələb-təklif məsələlərini yaxından dərk edə bilirlər. Hakimiyyəti dərk edərək, hakimiyyətin işində iştirak etməmək hakimiyyət, dövlət anlayışları haqqında ideal təsəvvür yaradırsa, hakimiyyətdə iştirak etmək artıq real təsəvvürlərin formalaşmasını zəruri edir. **Birinci halda ideal dövlət, ikinci halda praktik dövlət anlayışı formalaşır.** Hər ikisini özündə cəmləşdirən şəxslərdə isə hazırlıq mərhələsi yüksək olur və ideal dövlətin real dövlətlə fəlsəfi əlaqəsini özündə cəmləşdirir. Kadrların hazırlanmasında cəmiyyətdən gələn enerji daha yüksək olur və şəxs öz

enerjisini cəmiyyətdən götürür. Kadr özünün potensial mənbəyini cəmiyyətdə axtardığından, dəstək üçün cəmiyyətə üzünü tutur.

Cəmiyyətdə və dövlət hakimiyyətində kadrların yetişməsi mərhələləri

Kadr dedikdə, burada mərkəzi və yerli, eləcə də mərkəzi ixtisaslaşdırılmış idarəetmə aparatı daxilində işçi heyəti nəzərdə tutulur. Buraya administrativ (inzibati) şəxsi heyət (aparatın ştat cədvəlində vəzifə tutan şəxslər) aid olunur. Eyni zamanda bir qurumun tabeçiliyində olan aidiyyatı qurumlarda çalışan nomenklatur işçilər də həmin aparatın kadr heyəti hesab olunur. Bu baxımdan da aparatdaxili kadrları **mərkəzi** və **ətraf (yan, qanad)** mütəxəssislərə ayırmaq olar. Kadr bazası həm mərkəz həm də yan (qanad) potensial hesabına yararır. Ehtiyat kadrlar anlaşılış formalaşmış olur. Kadrların hazırlanması, ixtisaslarının artırılması və əvəzlənməsi, yerlərinin dəyişdirilməsi müəyyən mərhələlərlə həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, bu mərhələlər xaraktercə iki hissəyə ayrılır: **texniki (strukturlu) və məzmunlu (tərkib mahiyyətinin dərk olunmasına görə)**. Texniki hissə daha çox formanı əks etdirir. Həm də özündə sistemli əmək fəaliyyətini, sistemli təşkilati funksiyanı cəmləşdirir. Texniki əsaslar iyerarxik qaydada tabeli strukturlar arasında olan əlaqəni özündə ehtiva edir. Bu, həm də idarənin, aparatın işçi (ştat vahidi üzrə) strukturunu meydana gətirir. Subyektlərin fəaliyyətini ifadə edən vasitələr və onlar arasında olan əlaqələri təşkil edən vasitələr də bu texniki qrupa ayrılır. Mərhələlər həm də iyerarxik vəzifələrlə də müəyyən olunur. Burada məkan və vəzifənin hüquq və səlahiyyətləri amili də mühüm kriteriya rolunu oynayır. Böyük vəzifələrdə həm hüquqlar böyük olur, səlahiyyətlər geniş olur, təsiretmə və tənzimləmə obyektləri çoxluq təşkil edir, həm də buna rəğmən məsuliyyət və öhdəlik də artır. Böyük vəzifələr öz daxilində digər vəzifələri və resursları cəmləşdirir. Bu baxımdan da vəzifələr bölgüsünü özündə ehtiva edən mərkəzi idarəetmə, əlaqələri və münasibətləri tənzimləmə qurumları meydana gəlir.

Kadrların hakimiyyətin üç qolunda qarşılıqlı əvəzlənməsi, rotasiya prinsiplərinin tətbiqi, kadrların yerlərinin dəyişdirilməsi (həm qolların daxilində, həm də qolların arasında) onlar tərəfindən idarəçilik prosedurlarının dərinədən mənimsənilməsini təmin edir. Kadrlar ayrı-ayrı vəzifələrdə həm bağlılığı, sistemli müstəvini dərk edirlər, həm də fərdi və kollektiv vəzifələr sistemində hüquqların vəhdətini anlamış olurlar. Buradan da şəbəkəli idarəetmənin (yuxarı və aşağı prinsiplər üzrə) genişlənmiş müstəvi üzrə əhatəsi meydana gəlmiş olur. Kadrların yerdəyişməsi zamanı vəzifələr və hüquqlar da dəyişmiş olur ki bu da nəticə etibarilə fərqli hüquqların və vəzifələrin eynilik və fərqlilik prinsipləri üzrə mənimsənilməsinin əsaslarını meydana gətirmiş olur.

Kadrların (burada həm də dövləti idarə etmək üçün siyasətçilərin, ali dövlət məmurlarının) yetişməsində bu kimi aşağıdakı addımlar atılır:

İnzibati əsaslar

İlk növbədə siyasətin formalaşmasının mərkəzi və yerli əsasları umumi və konkret məxsusi qaydada təlim-tədris obyektinə çevrilir. Praktiki işlərin həyata keçirilməsi, vəzifələrin tutulması və icrası həmin vəzifələrin funksiya və öhdəliklərinin öyrənilməsi zərurətini özündə ehtiva edir. Ölkənin inzibati ərazi vahidləri üzrə idarə olunmasının əsasları pilləli qaydada öyrədilir. İdarəetmənin tərkib hissələri (məkan və vəzifələr bölgüsü üzrə) öyrədilir. Mərkəzi (unitar və federal əsaslarla) və yerli prinsiplər ayırd edilir, onlar arasında olan idarəçilik dövrüyyəsi sistemli olaraq mənimsədir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, idarəçilik özündə həm təşkilati məzmunu və formanı da əks etdirir. İdarə aparatlarında həm daxili bölmələr arasında əlaqələrin tənzimlənməsi mövcud olur, həm də idarələrin kənar məsələləri tənzimləməsi prosesləri həyata keçirilir. Məsələn, prezident administrasiyalarında həm administrasiyadaxili strukturun bölmələri qarşılıqlı olaraq idarə olunur, burada aparat bütövlüyü yaranır. Həm də administrasiya ilə dövlət idarəçiliyini təşkil edən digər tabeli qurumlar (burada nazirliklər, komitələr, şirkətlər, səhmdar cəmiyyətlər və s.) arasında olan əlaqələr tənzim olunur. Dövlət idarələri həm özlərini idarə edirlər, həm də səlahiyyətləri üzrə ətrafları idarə edirlər. Bu baxımdan da dövlət idarəçiliyində **daxili** və **ətraf** obyektlər üzrə idarəçilik həyata keçirilir. Ətraf obyektlərin tənzim olunmasına həm də **subidarəçilik** adını da vermək olar.

İnzibati idarəçiliyin öyrədilməsi məqsədilə bu kimi konkret proseslər təmin edilir:

-dövlətin inzibati idarəçiliyinin –burada inzibati ərazi bölgüsü üzrə idarəçilik nəzərdə tutulur-öyrənilməsi təmin edilir. İnzibati idarəçiliyə yerli-bələdiyyə və icra hakimiyyəti (dövlət hakimiyyətini təmsil edən yerli icra qurumu) üzrə idarəçilik aid olunur. Dövlətin əyalətlər və vilayətlər üzrə idarəçiliyinin öyrədilməsi prosedurları yerinə yetirilir. Qurumların əsasnamələri və nizamnamələri, onların hüquqi əsasları mütəxəssislər tərəfindən mənimsədir. Subyektlərin vəzifə bölgüləri ayırd edilməklə öyrədilir;

-dövlətin mərkəzdən (federal və unitar əsaslarla) idarə olunmasının öyrədilməsi təmin edilir. Piramidal və şəxəli idarəetmənin əsasları, müxtəlif prinsipləri öyrədilir;

-dövlətin mərkəzi icra hakimiyyəti qurumları və həmin qurumların yerli idarələri üzrə öyrədilməsi-mərkəz-yerli inzibati ərazi bölgüsü üzrə

idarəetmənin əsaslarının müəyyən olunması-təmin olunur. Buna aparat və idarə öyrədilməsi də demək olar.

-ərazinin bələdiyyələr üzrə regional əsaslarla idarəçiliyinin öyrədilməsi təmin olunur;

-yerli seçki qurumlarının fəaliyyətinin və əsaslarının öyrədilməsi həyata keçirilir;

-icra aparatlarında kargüzarlığın əsaslarının öyrədilməsi, kargüzarlığın aparılması qaydalarının başa salınması təmin olunur. Bu əsasda qanunvericilik aktlarının, o cümlədən qaydaların öyrədilməsi prosesləri həyata keçirilir;

-yerli məhkəmə sistemlərinin və hüquq –mühafizə qurumlarının fəaliyyətinin öyrədilməsi təmin edilir;

-diplomatik qurumların inzibati fəaliyyətinin öyrədilməsi həyata keçirilir və s.

Siyasi əsaslar

Dövlət hakimiyyətinin mərkəzində mövqe və vəzifə tutan şəxslər ilk növbədə daha çox dövlət və cəmiyyət, xalq və vətəndaş anlayışını geniş mənimsəmək imkanlarına malik olmalıdır. Burada hüquq normalarının qəbulu, icrası və normaların icrasına nəzarətin həyata keçirilməsinin başlıca prinsipləri təşkil edir. İdarəetməni siyasi əsasları daha çox makro idarəçiliyi özündə ehtiva edir. Çünki dövlət ali bir fenomendir.

İnzibati əsaslar siyasi əsasların tərkibində qərarlaşır. Çünki dövlət quruluşu idarəetmə baxımından siyasi forma və məzmunu malikdir. Dövlət inzibati əsaslarla idarə olunan siyasi bir bütövlükdür. Siyasi idarəetmə ali idarəetmə forması olaraq tərkibində həm yerli, həm də mərkəzi inzibati idarəetməni cəmləşdirir. İnzibati idarəçilik siyasi idarəçiliyi məkan üzrə genişləndir və buna görə də tərkibini təşkil edir. İnzibati idarəçilik siyasi idarəçiliyin (siyasi rəhbərliyin) mexanizmini və qaydalarını yaradır. Dövlətin qanunvericilik aktları mərkəzi və yerli inzibati bölgülər üzrə təsir qüvvəsinə malik olur. Bu aspektdə yerli qurumlar əsasən mərkəzi qurumların siyasətini tərkiblərə ayırır. Yəni, strukturlar üzrə şəxələnmə elə mərkəzi və ətraf inzibati quruluşu meydana gətirir. Siyasi idarəetmə hakimiyyətin üç qolunun formalaşmasını və üç qolun mərkəzi və yerli fəaliyyətinin əsaslarını özündə ehtiva edir. Siyasi idarəetmə mərkəzləşdirici əsaslı müəyyənətmə siyasətidir. Burada dövlətin daxili və xarici siyasətinin ümumi əsasları, istiqamətləri və detalları müəyyən olunur. Siyasət mərkəzlərində siyasətin nəzəri əsasları müəyyənləşir, sonra isə icra həyata keçirilir. Həmçinin icra proseslərindən yeni hüquqi normaların yaradılması zərurəti meydana gəlir. Siyasi fəaliyyət də təbii ki tərkiblərdən ibarət olur. Dövlət siyasətinin müəyyən olunmasında yerli qurumlardan tutmuş, cəmiyyətə və əhaliyə qədər, mərkəzi hakimiyyət qurumlarına qədər bütün strukturlar təklifverici funksiyanı yerinə yetirirlər. Həmçinin mərkəzdən aşağılara doğru qərarların icrası prosesləri həyata keçirilir. Universal qərarlar həm mərkəzə, həm də ətrafa aid olur.

Mərkəzi qərarlar həm birbaşa icra olunur, həm də bu qərarlardan çıxış edərək, icrasını təmin etmək məqsədilə, yerli qurumların qərarları qəbul olunur. Bu istiqamətdə dövlət qanunlarından (qanunvericilik aktlarından) mərkəzi qüvvəyə malik olmayan yerli qərarlar qəbul edilir. Siyasi əsaslarla kadrların yetişdirilməsində tələblərə olan cavab reaksiyaları önəmli rol oynayır. Bu baxımdan da kadrların təşəbbüskarlıq qabiliyyəti əsas diqqət mərkəzində olur. Siyasi əsaslar dövlət siyasətinin ümumən baza istiqamətini və strateji mahiyyətini aşkarlayır. Eyni zamanda taktiki addımları müəyyənləşdirir.

Kadrların siyasi əsaslarla yetişməsində bu kimi konkret prosedurlar həyata keçirilə bilər:

- dövlət, cəmiyyət və onların qarşılıqlı vəhdət mahiyyətinin öyrədilməsi;
- xalq və onun təşkilatlanması əsaslarının öyrədilməsi;
- dövlət quruculuğunun, dövlət xidmətlərinin, xalq-dövlət birliyinin və dövlətin funksiyasına aid olan bütün prosesləri özündə ehtiva edən dövlətçilik ideologiyasının əsaslarının öyrədilməsi. İdarəetmə kadrlarının dövlətçilik ideologiyası ruhunda tərbiyə olunması;
- dövlətin daxili və xarici siyasətinin zəruri əsaslarının öyrədilməsi;
- daxili və xarici siyasət fəaliyyətinin tamamlayıcı zərurətinin öyrədilməsi;
- cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı təminedicilik funksiyasının öyrədilməsi;
- dövlət etikasının təbliği;
- insanların bütün sahələrdə hüquqlarının mövcudluğunun və əsaslarının öyrədilməsi;
- dövlətin özünün məcmu hüququnun öyrədilməsi;
- dövlətin beynəlxalq aktor kimi rolunun nəzəri əsaslarının və təcrübəli təəffülərinin öyrədilməsi və s.

Təbii ki, öyrədilmə prosesləri əyani nəzəri vasitələr və real vəzifələri tutmaqla həyata keçirilir. Hər bir proses özülüyündə insan düşüncələrində müəyyənlik yaradır.

İctimai əsaslar

Dövlətin idarəçiliyində iştirak edən mütəxəssislər, siyasətçilər (kadrlar) cəmiyyətin nəbzini tutmağı bacarmalıdırlar. Cəmiyyət-dövlət vəhdətindən çıxış edərək, cəmiyyətin sifarişlərini müəyyən etmək, ayırd etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Eyni zamanda cəmiyyəti qabaqlayaraq, cəmiyyət üçün yeni istiqamətləri təqdim etməyi bacarmalıdırlar. Prosesləri yeniliklərlə yönləndirmək məharətinə malik olmalıdırlar. Şəxslər cəmiyyəti öz xidmət obyektlərinin əsas mərkəzi elementi hesab etməlidirlər. Kadrlar ayıq olmalıdırlar və tez və vaxtında reaksiya vermək bacarığını özlərində cəmləşdirməlidirlər. Onlar əqli nəticələr çıxarmağı bacarmalı və cəmiyyətin vəziyyəti ilə bağlı öz səlahiyyətləri çərçivəsində vəziyyətləri dəyərləndirməyi və qərar qəbul etməyi bacarmalıdırlar. Cəmiyyətin istəklərini dövlətin

problemlərini həll etmək iqtidarında olmalı olduğunu müəyyən etməli və lazımı resursları bu istiqamətə yönləndirməyi bacarmalıdırlar. Bu baxımdan dövlətin idarəçiliyində iştirak edən şəxslər, qərarların qəbulunda iştirak edən dövlət qulluqçuları, məmurlar, dövlət funksionerləri fərdi və kollegial qaydada səlahiyyətlərin, vəzifə bölgülərinin uyğunluğunu ayırd etməyi bacarmalıdırlar. Cəmiyyətin sifarişlərinə fərdi və kollektiv reaksiyalar vermək məharətinə sahib olmalıdırlar.

Kadrlar ilk növbədə cəmiyyətdə, sonra isə dövlət hakimiyyətində yetişməlidirlər. Eyni zamanda dövlət hakimiyyətində bir müddət yetişmiş olan şəxs sonradan ictimai fəallıq nümayiş etdirməlidir. Bu baxımdan da ardıcillıq təmin olunmalı və bütövlük əldə edilməlidir. Dövlətin idarəçiliyində iştirak edən şəxslər ictimai nüfuz sahibləri olmalı və lazımı anlarda cəmiyyətin fikir axarını dəyişmək iqtidarında olmalıdırlar. Bu baxımdan geniş bilikli olmalı və dövləti idarə etmə bacarığına sahib, saf ruhlu insanlar olmalıdır.

Qanunvericiliyin hazırlanması, qəbulu və icrası mexanizmlərinin öyrədilməsi

Dövlət normalarla və qaydalarla idarə olunan bir kompozisiyadır. Norma və qaydalar insanların ruhuna cavab verməli, eləcə də onlarda yeni ruhu aşılamalıdır. Norma və qaydalar qəbul edilərkən və icra olunarkən şəraitlə kompleks nəzərə alınmalıdır.

Qanunvericilik aktlarının forma və məzmununun, həmçinin sahələr üzrə tərtibatı əsasları mütəxəssislər üçün öyrədilir. Kadrlar ümumiyyətlə, təşəbbüskar olurlar və yeni ideyalarla yeni təsisatların və qanunvericilik sənədlərinin əsaslarını öyrənirlər. Qanunların və qaydaların törədilməsini əsas prinsip kimi qəbul edirlər. Qanunvericiliyin tələbata uyğunluğu kadrlarda dərk etmə obyektinə çevrilir. Qanunvericilik aktlarının zəruriliyi, aktların qəbulu əsasları kadrlar tərəfindən dərk olunur. Qanunvericilik aktlarının təsnifatı və nizamlaşdırma əsasları da mütəxəssislər tərəfindən öyrənilir. Kadrlar sənədlərin məzmunu, tərtibatı forması, sənədlərin obyekt barədə ətraflı dolğun məlumatlarla zənginləşdirilir. Kadrlar hazırlanmasında texniki və məzmunu prosedurlar həyata keçirilir. Həmçinin lokal və mərkəzi struktur və məzmun izah olunur. Qanunvericilik sənədlərinin texniki sirkulyasiyası, tətbiqi arenalrı diqqət mərkəzinə alınır.

II FƏSİL

Mədəniyyət və siyasət fəlsəfəsi

Vətənə sevgi hissləri və vətənpərvərlik duyğusu kriteriyaları üzrə şəxslərin kateqoriyaları

Bu yazı bəlkə də çoxları üçün qəribə gələ bilər. Lakin yazının sonundakı fikirlər bu şəkildə yazını qələmə almağa mənə səbəb verdi.

Hər kəs açıqdır ki, insanı sevdiren çoxlu sayda məqamlar, şəraitlər, məkanlar, vasitələr, eləcə də proseslər mövcuddur. İnsanlar bir-birilərini də sevirlər. İnsan üçün çoxlu sayda vasitələr elə istəyin, məhəbbətin obyektinə ola bilər. Bu obyektləri də təsnif etmək olar. Eyni zamanda istəklərin və dərəcələri mövcuddur. İstəyin özü də proseslərdən ibarətdir. Deməli, istək prosesləri özünə obyekt edən prosesli vəziyyətlərdən ibarətdir.

Qeyd olunduğu kimi, proseslər də sevilə bilər. Məsələn, yaradıcılıq və quruculuq işləri, əl əməyi işləri elə sevilə, istənilə bilər. Bu baxımdan da elə vərdişlər də istənilir, sevilir. Çünki insanlar həzz alırlar, zövq alırlar, deyərdik ki, enerji toplayırlar. Vərdişlər üçün, -onlarla məşğul olmadıqda,- darıxmalar əmələ gələ bilər.

Məlumdur ki, sevgi, məhəbbət istək nəyinsə, kiminsə tərəflərdə, yəni şəxslərdə xoşagəlinməsidir. Bu istəklər insanlar arasında ya qarşılıqlı ola bilər, ya da birtərəfli formada bürüzə verir. İnsanların insanlara qarşı sevgisi də müxtəlif olur və kateqoriyalara bölünür. Məsələn, gənclərin məhəbbəti, ailədə ərlə arvad arasında olan sevgi, valideynin bala məhəbbəti, bu baxımdan ananın və atanın evlad sevgisi, ailədə yaxın qohumlar arasında olan sevgi, balanın valideynə olan sevgisi, istəyi, baba və nənə sevgisi, nəvə sevgisi, dost və yoldaş istəyi bu kateqoriyaya aiddir. **İstək sahələrinə və kəmiyyət dərəcələrinə bölünür.** İstəklər azdan çoxa doğru arta və yaxud da əks istiqamətdə azala bilər.

Sevgi, istək, məhəbbət duyğuları özlüyündə mücərrəd bir hadisə olmasına baxmayaraq, konkret məsələlərdə bürüzə verir. Üstü hissələr insanlarda mühafizəkarlığı meydana gətirir, insanlar öz sevdikləri, istədikləri vasitələri qorumağa və əldən buraxmamağa, onlardan ayrılmağa çalışırlar.

Sevgi, məhəbbət və istək hissləri **mənşə etibarilə obrazlanmadan** meydana gəlir. Enerji istəkləri meydana gətirir. Əks olunmalar onu qəbul edən tərəfdə müəyyən **qıcıqları və reaksiyaları** ortaya qoyur. Bu baxımdan da istəklər daha çox qıcıqlar və ona qarşı olan reaksiyalardan ibarətdir. Həmçinin enerji mübadiləsidir. Enerjinin ayrı-ayrı subyektlərdə, tərəflərdə məkan əldə etməsidir. Bu baxımdan da istənilən bir şey olmayanda onun yeri görünür, boşluq hiss olunur. Boşluq sonradan başqa bir şeylə dolur. Bu baxımdan da ayrılıq (nədənsə, kimdənsə) müəyyən zamandan sonra istək hisslərini öldürür.

Hisslərin, duyğuların əks olunduğu obyektləri ölçüsünə görə mikrodan makroya qədər təsnif etmək olar. **Vətənə** ola sevgi və məhəbbət hissləri də global hisslər sırasındadır. Məlumdur ki, insan torpaqsız, yurdsuz, yaşayış məskənlərsiz, ailələrsiz, ətraflarsız yaşaya bilməz. Vətəni təşkil edən elementlər öz-özlüyündə insana bağlılıq yaradır. Bu baxımdan da qəbul edilən sərhədlər daxilində Vətən bütövlüyü kriteriyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vətəni təşkil edən elementlərin çatışmazlığı (burada ərazi birinci yerdə durur) öz-özlüyündə insanlarda böyük çatışmazlıqları meydana gətirir. Hamımız da mütləq qayda olaraq məlumdur ki, elə torpaq olmadan insanın yaşaması ağılasığmazdır.

Vətən sevgisi doğmalq və arxaynıq, gümanlıq, ümidlik yaradır. İnsanlar səhərlərinə inancla, fəxarətlə baxırlar. Vətən sevgisi əgər toponim izah baxımından torpaq, yurd, diyar sevgisidirsə, mədəni aspektlər nöqtəyi-nəzərdən xalq sevgisidirsə, ədəbiyyat, poeziya baxımından təbiət sevgisidirsə (burada təbiət füsunkarlığı insanın ruhuna oturur), cəmiyyət və siyasət baxımından, həmçinin mədəni şəxsiyyətlik nöqtəyi-nəzərdən dövlət sevgisidir. Dövlət öz fəaliyyətini insanların Vətənlə bağlılığı və onun tərkib elementlərindən istifadə üzərində qurur.

Vətəni, xalqı, dövləti, cəmiyyəti sevnələr müxtəlif kateqoriyalara bölünür. Burada Vətən psixikasının müxtəlif tərkibləri meydana gəlir. Kimsə Vətəni daha çox sevir, onun hər bir elementinə valehdir, onsuz yaşamaq mənasını görmür; bir başqaları isə Vətənə adi baxır və özünü **kosmopolit** kimi hiss edir. Kosmopolitlik də pis xasiyyət deyil. Təki sülhsevər olasan və sevginin, hörmətin, rəğbətin mərkəzində dünyanı və insanlığı görəsən; eləcə də radikal sərhədlər rejimi amilini rədd edəsən, hətta siyasi coğrafiya baxımından sərhədləri qəbul etməyəsən və bütün dünyanı özününkü hesab edəsən. Lakin kosmopolitlik Vətən sevgisini kölgələməməli və onun tərkibini təşkil etməlidir. Vətəni dünyadan ayırmaq olmaz. Ən əsası olduğun hər bir məmləkəti öz doğman hesab edəsən. Bütün yurdlar arasında sülhpərvər bir missiya yerinə yetirəsən.

Vətəni sevnələr kateqoriyaya bölünə bilər. Hər kəs bu obyektə müxtəlif bucaqlardan baxır. Baxışlar ümumiləşəndə Vətən sevgisində maddi-material amilləri birinci şərt kimi qəbul edənlər olur. Onlar üçün Vətən ancaq pul və varidatdan ibarət olur. Vətən o xas insanları yalnız maddi dəyərlərlə təmin etməkdə borcludur. Digər qism insanlar isə Vətəni (resurslarını) onlara xidmətdə görsələr də, Vətəni qazanclar məsələsində günahkar hesab etmir. Vətənə ülvə duyğular yaradan mənbə kimi baxır və onun maddi dəyərlərindən istifadəni ikinci yerdə görür. Nizamlı istifadə prinsipini əsas götürür. Vətən bütövlüyü, xalq və insanların bütövlüyü, cəmiyyətin firavanlığı bu insanların mənəvi ələminin tərkibini təşkil edir.

Vətəndən ayrı qalan insanlar da Vətəni sevmək dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Məsələn, bir çox insanlar qərrib ölkələrdə, diyarlarda ancaq Vətəni

axtarırlar. Vətənsiz ayrı dayana bilmirlər. Kənardan imkanları daxilində xidmət edirlər. Digər insanlar üçün isə bu faktor yoxdur, əksinə Vətənə nifrət hissləri baş qaldırır.

Vətənpərvərlik hisslərinə görə insanları laqeyd yanaşanlardan tutmuş, Vətən həsrətinə qədər olanlara qədər aralıq trayektoriya üzrə təsnif etmək olar. İlk növbədə bu kriteriyaları insanların tutduqları peşələrə görə təsnif etmək olar. Çünki peşələr elə insanları xidmət dərəcələrinə görə Vətənə bağlayan amil rolunu oynaya bilər. Ən əsası peşədə ləyaqətlə xidmət etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda bu kimi insanları, - peşələri əsas götürməklə,- təsnif edək:

(Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmiz müharibə şəraitindədir və Ermənistan tərəfindən işğal davam edir və Vətənin bir hissəsi düşmən tapdağı altındadır. Müharibə olan bir ölkədə vətənpərvər insanlar hisslərinə və əməllərinə görə necə təsnif oluna bilərlər. Təbii ki, bu bölgü fərdi və subyektivdir, çoxları razılaşmaya bilər)

Birincisi, Azərbaycanda ən vətənpərvər insanlar hamımızın da qəbul etdiyi Vətənin müdafiəsi uğrunda döyüşənlər, burada canlarını qurban verən şəhidlərimiz, qəhrəmanlarımız, əlil olanlarımız, soyqırımlara məruz qalanlar və onların ailələri, döyüş şəraitində əsir düşən hərbiçilərimizdir. Eyni zamanda bu kateqoriyaya aiddir: əsgərlərimiz (səngərlərdə dayanan), komandan heyəti olan zabitlərimiz. Döyüş sərhəddi bölgələrində yaşayanlar və günahsız girov götürülənlər də bu kateqoriyaya aid edilə bilər. Ön cəbhədəki hərbiə döyüşənlər bu sırada qərarlaşırlar.

Birincilər qrupuna aid olan kateqoriyaya dövlət rəhbərini, -hansı ki, bütün günü müdafiə üçün, müharibənin qabağını kəsmək üçün yollar axtarır, -aid etmək lazımdır. Dövlətin, cəmiyyətin, ölkənin siyasi məsuliyyəti onun çiyindədir;

İkincisi, arxa cəbhədə zəhmət çəkən, əziyyətlərə qatılan insanlardır. Bu insanlar öz zəhmətləri ilə ön cəbhəni təmin edirlər, digər tərəfdən də sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması üçün çalışırlar. Məhsul istehsal edənlər, çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün xarici və daxili ticarətlə məşğul olanlar, infrastruktur yaradanlar, nəqliyyat vasitələrini idarə edənlər, ön cəbhədə mülki xidmət göstərənlər bu kateqoriyaya aid oluna bilərlər. Ümumiyyətlə, ölkənin təsərrüfat (sənaye və kənd təsərrüfatı) sistemində çalışanlar bu kateqoriyaya aid oluna bilərlər.

İkinci kateqoriyaya ölkənin müdafiəsini təşkil edən hərbi- müdafiə sistemi, sərhəd mühafizəsi sistemi, həmçinin sülhü yaratmaq üçün xarici ölkələrlə əlaqələrdə iştirak edən qrup (diplomatlar, məmurlar) aid ola bilər. Bu yöndə fəaliyyət göstərən hökumət üzvləri bu kateqoriyaya aid ola bilər;

Üçüncüsü, bu şərti kateqoriyaya ölkədə ictimai-asayiş qoruyan qüvvələr, terrorun və digər transmilli cinayətkarlığın qarşısını alan qüvvələr, bu baxımdan hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları, həmçinin məhkəmə sistemi əməkdaşları aid oluna bilər;

Dördüncüsü, həkimlər bu kateqoriyaya aid oluna bilər. Həkimlər ön cəbhədə isə birinci vətənpərvərlik kateqoriyasına aid olunmalıdır.

Beşincisi, müəllimlər, tərbiyəçilər bu sırada yer ala bilərlər. Onlar öz ölkələrində insanların yetişdirilməsi ilə məşğul olurlar.

Altıncısı, elm, ədəbiyyat, incəsənət və ictimaiyyət (jurnalistləri də burada görmək olar) adamları hesab oluna bilərlər. Ölkənin müdafiəsi və inkişafı üçün yaradıcılıq və quruculuqla məşğul olanlar, ideoloji qanadda çalışan insanlar bu kateqoriyaya aid oluna bilər;

Yeddincisi, istehsalata xidmət sahələrində çalışanlar, infrastruktur sahələrində işləyənlər;

Səkkizincisi, xaricdə yaşayanlar və lobbçiliklə, diaspora fəaliyyəti ilə məşğul olanlar.

Sıramı uzatmaq olar və yerləri də dəyişmək mümkündür. Burada sıra şərtidir.

Lakin peşəsinə, vəzifəsinə, sənətinə baxmayaraq, fərdi olaraq, qəlbən və əməlləri ilə elə bir vətənpərvər şəxslərimiz vardır ki, onları öndə duranlar sırasına aid etmək olar. Onlar üçün ümumi zəngin mənafə fərdi mənafə üçün əsas bazadır.

Mən bu yazımı nə üçün bu şəkildə qələmə alıram. Çoxlarımıza məlumdur ki, müəyyən şəxslərimiz var ki, xarici ölkələrdə kimlərsənə, hansısa maraqlı təşkilatlarınsa hesabına yaşayırlar və vaxtaşırı, eləcə də mütəmadi olaraq ölkəmizin, xalqımızın ünvanına təhqiramiz sözlər işlədirlər. Yerli-yersiz tənqidlərlə, ittihamlarla məşğuldurlar. Guya, daha çox vətənpərvərdirlər. Üzümü onlara tutub deyirəm ki, olduqları ölkələri, xalqları çox sevsinlər. Onlar bizim qardaşlarımızdır, dostlarımızdır. Dünya birdir, insan da birdir. Dünyanın hər bir guşəsində yaşamaqla həyatdan zövq almaq lazımdır. Hər bir məkan enerji mənbəyidir. Ən əsası isə ölkəmizi dünya ilə birləşdirmək lazımdır. Oradakı müsbətlikləri ölkəmizə, ölkəmizdəki dəyərləri isə oralara aparmaq lazımdır. Qarşılıqlı tanıtım həyata keçirmək lazımdır. Mən, **Elşən Nəsimov**, bir o qədər vətənpərvər deyiləm. Ön sıralarda ola bilməmişəm. Məsələn, ehtiyatda olan zabıt olsam da, etiraf edirəm ki, həqiqi hərbi xidməti keçməmişəm. Yayınmışam. Döyüşləri görməmişəm. Əsgərlərə bir xeyirim də dəyməyib. İstehsalatla, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmamışam. Buna görə də alovlu vətənpərvərlikdən danışmağa haqqım yoxdur. Vətənpərvərlik hisslərinə görə birinciləri qabaqlaya bilmərəm. Hesab edirəm ki, mənim yerim yalnız fikir bildirməkdədir. Həm də bildirdiyim fikirlər də real, faydalı və istiqamətverici olmalıdır. Hər kəsi real vətənpərvər olmağa səsləyirəm!

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, xaricdə yaşayıb ölkənin ünvanına təhqiramiz sözləri işlədənlərin “**vətənpərvərlik hissləri**” ilə, Vətəndə yaşayıb peşəsi baxımından ön sıralarda və digər sıralarda qərarlaşan, lakin əməlləri ilə əyri yollarda olanların “**vətənpərvərlik hissləri**” eynidir.

Mədəniyyətin yüksək olması əsasları

Mədəniyyət nədir. -Mədəniyyət ümumən və mənası baxımından xalqın yaradıcılığı və quruculuğunun, həyat tərzinin bütün aspektlərdə, bütün fəaliyyət sahələrində əks olunma normasıdır. Özündə etik-estetik davranışları əks etdirən norma və qaydalardır. Mədəniyyət bu baxımdan harmonik, sistemli və ədalətli davranışdır. Mədəniyyət sahələrdə əks olunan vərdişlərdir. Əxlaq və estetik qaydalarıdır. Vərdişlərin gələcək zamanlarda (tarixə baxdıqda həm də mövcud zamanda) obrazlı şəkildə ifadə olunmasıdır. Yaradıcılıq və quruculuq istək və arzularından ibarətdir. Yaradıcı və qurucu şəxslər həm hər hansı bir hadisəni xəyali olaraq təsvir edirlər, həm də öz istəklərini, arzularının reallaşmasını təmin edirlər. Mədəniyyət vasitələri təsdiq olunan və özün tapan vasitələrdir.

Mədəniyyət ümumiləşdirilmiş bir kriteriyadır və öz daxilində çoxlu sayda tərkib elementlərini birləşdirir.

Mədəniyyətə yaradıcılıq və quruculuq sahələri üzrə kriteriyalar baxımından aiddir: *bədii sahələr-ədəbiyyat və onun qolları (yazıcılıq, poeziya); incəsənət və onun qolları (rəssamlıq, heykəltarlıq, xəttatlıq, aktyorluq), musiqi, din, idman, elm; həm də fəaliyyət (məşuliyyət) sahələri kimi iqtisadiyyatın, siyasətin, sosial sahələrin formalaşma sistemləri; məşguliyyət (sənət və peşə) sahələri, əks olunma sahələri kimi mətbuat və radio-televiziya, elektron informasiya vasitələri (ümumiyyətlə, efir vasitələri), teatr səhnələri, konsert tamaşa salonları, idman arenaları, əyləncə kompleksləri; film yaradıcılığı və s.*

Mədəniyyət göstəriciləri davranış göstəriciləridir. Mədəniyyətdə iştirak bir davranışdır. Bu baxımdan da mədəniyyət həm də **əxlaqi və estetik** vasitələrdə büruzə verir. Hər kəs ümumi mədəni normalar çərçivəsində özünün əxlaqını nümayiş etdirir.

Mədəniyyətin faydası pozitivlikdədir. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın çiçəklənməsinə və etik və estetik davranışına xidmətə yönəlməlidir.

Mədəniyyət bir statusdur. Xalqın yaşayış tərzinin obrazlanmasıdır. Mədəniyyət həm də xalqın yaşayış tərzinin açılmasına xidmət edir.

Mədəniyyətin yüksəkliyi onun forma və mənasındadır. Forma vasitələrin formasıdır, məzmun isə tərkib və tərkibin əhəmiyyətidir. Əgər mədəniyyət vasitələri insanlarda zövq yaradırsa, təsir bağışlayırsa, enerji verirsə, deməli, güclüdür. Burada yüksək olmaq fikri həm mütləqdir, həm də nisbidir. Obrazlanmanın faktiki zamanda mütləq yüksəkliyidir və dəyişən,

axıcı zamanda nisbilibidir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, mədəniyyət yaradıcılıq və quruculuq trayektoriyasının zənginləşməsinə müvafiq olaraq daima böyüyür, zənginləşir, inkişaf edir. Xalqın yaradıcılıq ruhu onun nümayəndələrinin yaradıcılığında əks olunur. Nümayəndələrin total yaradıcılığı milli yaradıcılığın özünü təşkil edir. Qeyd olunduğu kimi, mütləqlik onun mövcudluğundadır, fəxrliliyindədir. Təzahür olunaraq obrazlanmadadır. Nisbilik isə müqayisədədir. Mütləq yüksəklik, alilik də müqayisədən irəli gəlir. Məsələn, bir xalqın mədəniyyət göstəricilərinin dolğunluğu faktı digər xalqın mədəniyyət göstəriciləri ilə müqayisədə üzərə çıxır. Burada müqayisənin əsas predmeti və obyektini yaradıcılıq və quruculuq vasitələrinin özlərinin dolğunluğundadır. Mədəniyyət vasitələrinin say çoxluğu da dolğunluğu meydana gətirir; çünki sahələrin çoxluğu burada formalaşır. Sahələr çoxluğu və qarşılıqlı əlaqələri mədəniyyət sisteminin formalaşmasını zəruri edir. Mədəniyyət sistemi zəngin olan xalqın gücü və potensialı da çox olur. Mədəni xalqlar daha da yaradıcı olurlar.

Xalqları mədəni yaradıcılığa sövq edən nədir. Belə qəbul edərkən ki, həyat tərzidir. Həyat qaydalarıdır və davranış normalarıdır. Eyni zamanda insanların tamaşa, səhnə istəmələridir. Bu səhnelər teatrlarda, sərgilərdə, konsertlərdə, idman yarışlarında və digər bu kimi əyləncələrdə ifadə oluna bilər. Mədəni yaradıcılığın səbəbləri həmmədə xalqların yaşadıkları coğrafi ərazilərin, təbiətin, iqlimin, landşaftın xüsusiyyətləridir. Təbiətə məftunluq, vurğunluq amili yaradıcılığa sövq edir. Xalqın təbiətlə olan ünsiyyətinin və əlaqələrinin, eləcə də öz aralarında olan ünsiyyətinin, münasibətlərinin əsaslarıdır. Mədəniyyət vasitələrində istəklər, arzular, kin, nifrət kimi mənfəi hallar da obrazlanır.

Xalqların tarixi yaşayış üsulları da burada rol oynayır. Mədəniyyət vasitələri xalqın tarixən məruz qaldığı təzyiqlərin və eləcə də əldə etdikləri nailiyyətlərin obrazlanmasıdır.

Mədəniyyət normaların əks olunmasıdır. Həyat tərzinin ifadəsidir. Mədəniyyət vasitələri (məsələn, ədəbiyyat, incəsənət, musiqi, din, elm, mətbuat və s.) tarixi obrazlandırdığına görə məlumat vasitələri kimi də əhəmiyyətə malikdir. Xalq mədəniyyət vasitələrini iş salmaqla özünün tarixi və gələcəyi arasında bir körpünü yaradır.

Dolğunluq nədir. Dolğunluq zənginlikdir. Bu baxımdan həm də enerji bolluğudur. Sistemin tərkib elementlərinin çoxluğu və elementlərin nizamla hərəkətləridir və əlaqələridir. Dolğunluq bir şərti müstəvidə iştirak edən subyektlərin sayıdır və hərəkətdə olan vasitələrin nizamla düzülüşüdür və müəyyən sistemə trayektoriya üzrə hərəkətidir. Müəyyən bir müstəvidə obrazlanma (tamaşalar zamanı) zərrəciklərini insanlara axıdır və insanlarda zövq yaradırsa, bu, özlüyündə elə estetik zövqü meydana gətirir. İnsan səhnədən həzz alır, enerji toplayır, sevinc və fərəh hissəyə qərq olur. Enerji verici olduğundan qıcıqlar yaradır. İnsanlar reaksiyalar verirlər və

nəticələr çıxarırlar. Ardıcıl səhnə hərəkətləri insanın duyğularını hərəkətə gətirir və hüceyrələrini hərəkətdə saxlayır. Bu anda bir yerə toplanmış və digər hissələrdə çatışmayan enerji paylanır. Paylanma sayəsində boşalma yaranır. İnsanın əhval-ruhiyyəsi yüksəlir.

Mədəniyyət necə yüksək olur

Mədəniyyətin tərkibi bir-birilə əlaqəlidir. Bir-birini təsdiq edir. Məsələn, xalqın şifahi yaradıcılığı onun aşıq musiqisində, aşıq sənətində büruzə verir. Ədəbiyyat teatr üçün baza rolunu oynayır. Əsərlər (pyeslər) teatr tamaşaları üçün mövzunu təşkil edir. Aktyorlar rollarla tarixi və ya da mövcud vəziyyəti canlandırırlar. Burada canlanma danışıqlar və hərəkətlər yolu ilə (məsələn, pantomima hərəkətləri, mimika hərəkətləri) həyata keçirilir. Rəqslər (məsələn, milli rəqslər, xoreoqrafiya rəqsləri və s.) tarixi hadisələrin məzmununu, xalqın milli xüsusiyyətlərinin əsaslarını özündə cəmləşdirir. Rəqslər yolu ilə musiqi canlanır. Musiqidə ədəbiyyat və xalq, eləcə də orkestr çalğı alətləri işə düşür. Poeziya, musiqi, hərəkət (məsələn, opera) cəm halda səhnəni yaradır.

Mədəniyyətin əsas funksiyası həm də tənqidlər və həyat tərzindəki pisləklərin ifşası yolu ilə maarifləndirməkdən ibarət olur. Xalqın dramatik vəziyyəti, cəmiyyətdəki qüsurlar tamaşaçılara çatdırılır. **Mədəniyyət oyađıcı, tərbiyəverici ruhu aşılayır, həmçinin istiqamətləşdirici, yaradıcılıq davam etdirici rola malik olur.**

Mədəniyyət onun tərkibini təşkil edən elementlərin zənginliyi baxımından yüksək olur-məsələn, tamaşalar zamanı səhnə tərtibatı, dekorasiyaların zənginliyi, müxtəlif çalarlılığı, çalarlılığın bir-birini tamamlaması, mövzuların aktuallığı, mövzuların zamanı və hadisələri dolğun əks etdirməsi və s.;

Mədəniyyət onu yaradan şəxslərin bədii mücərrəd və reallığı əks etdirən bədii mütləq təxəyyülləri baxımından zəngin olur-məsələn, dolğun və əhatəli əsərlər onu qələmə alanların, yaradanların təsvirlərinin zənginliyində öz əksini tapır.

Mədəniyyət yaradıcılıq və quruculuq xüsusiyyətləri baxımından yüksək olur-bu aspektdə xalq yaradıcılarının və qurucularının sayı çox olur. Eləcə də yaradıcı və qurucu insanların sərbəstliyi, azadlığı və həvəsləri onların daxillərini aşkarlamağa imkanlar verir. Təbiətə, cəmiyyətə, ümumən həyata açıq insanlar öz enerjilərini yığaraq emal edirlər və təsviri formada çatdırırlar. Mədəniyyət vasitələri insanlarla tarixi hadisələr arasında siqnallar əlaqəsi yaradır;

Mədəniyyəti əsərlərin həqiqəti əks etdirməsi baxımından real və dolğun olur-xalqın, onun nümayəndələrinin böyüklüyü etirafın çoxluğunaadır. **Cəmiyyət həqiqətləri aç-aça dolğunlaşır;**

Mədəniyyət etik davranış və normalarda zəngin olur. Burada ətraf aləmə qarşı etik münasibətlər, ədalətli davranış və münasibət boşluğu aradan qaldırılır və zənginləşir. İnsanlar mədəniyyət davranışlarını əsas götürməklə özlərinin ünsiyyət qaydalarını müəyyən edirlər. Mədəniyyət normaları özlüyündə hüquq normalarını, əxlaqi normaları əks etdirməklə, sərhədlər məsələsini müəyyənləşdirir.

Mədəniyyət ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və xidmət sahələrinin təkmil olması baxımından zəngin olur. Ümumiyyətlə, əlaqələr sisteminin zənginliyi xalqın etno-mili psixikasına müsbət təsirlərini edir.

Mədəniyyətin zənginliyi xalqı böyüdür, dövləti gücləndirir. Çünki bu aspektdə resurslara doğmalığ yaranır. Resurslardan açıq, şəffaf və nizamla istifadə vərdişləri yaranır. Mədəniyyəti yüksək olan xalqın etik davranış normaları da yüksək olur. Xalq öz mədəniyyəti ilə böyüyür. Böyüdükcə həmrəylik yaradır. Birlik potensialı gücləndirir.

Xalqın milli xüsusiyyətləri və mədəniyyət amili *(etnik və milli təfəkkürün sintezi)*

Xalqın milli xüsusiyyətləri nədir. Xalqın milli xüsusiyyətlərinin (təfəkkürün və əməllərin, fəaliyyətin cəmindən, obrazından yaranan xarakter) əsasları ona məxsus olan davranış normalarındadır. Davranış normalarının forma və məzmunu özündə elə etnik –milli kökənli xarakteri meydana gətirir. Milli xarakterə başqa ölkələrdə yaşayan xalqların elementləri də daxil ola bilər. Davranış normaları fərdin və toplumun olur. Fərd özünü toplumun davranışına uyğun aparır. Eləcə də müəyyən qədər dəyişikliklər yarada bilər. Bu baxımdan da xalqın milli xarakterində fərdlərin və şəxsiyyətlərin rolu böyük olur. Fərdlərin (şəxslərin) yaratdığı və qurduğu ümumi vasitələr fərdin məxsus olduğu xalqın mənsubiyyətinə aid olur. Xalqın mədəniyyətindən formalaşan milli davranışları, eləcə də davranışlarından və fəaliyyətdən yaranan mədəniyyət normaları vəhdət şəkilində **xalqın milli təfəkkürünü** obrazlandırır. Milli xüsusiyyət milli təfəkkürün və onun yaranmasının bazasında olan normaların, vərdişlərin obrazlanmasını özündə cəmləşdirən mücərrəd və ruhi bir anlayışdır. Mənəviyyat da məhz ümumi insan xarakterindən (burada insanlığa aid olan ümumi aspektlərin yaratdığı xüsusiyyət nəzərdə tutulur) və xalqın davranış normalarından formalaşır.

Davranış normaları ənənəvi və əlavələri (zamana və resurslara müvafiq şəkildə) də özünə qoşan **vərdişlərdən, təkrar olunan əməllərdən və qaydalardan, adətlərdən** ibarətdir ki, bu ünsiyyət və əlaqə qaydaları da daima ünsürlərdən-ünsürlərə (daşıyıcı və yaradıcı elementlərdən-elementlərə) keçir. Bu normalar tarixən gəlir, özünün antik və klassik mahiyyətini saxlayır, eləcə də inteqrasiya olunmuş şəraitdə yeni elementlər qəbul etməklə müəyyən dəyişikliklərə uğrayır. Həmin dəyişikliklər beynəlxalq inteqrasiya və

əməkdaşlıq fonunda baş verir və nəticə etibarilə digər xalqların vərdişlərini və ənənələrini, adətlərini qəbul edir. Bu kimi davranış xassələri xalqlardan-xalqlara əsasən mədəniyyət normalarından və cəmiyyətdə, məişət həyatında olan normalardan keçir. Bu aspektdə xalqların milli və qarışıq mədəniyyəti və tərəkürü meydana gəlir.

Xalqın milli davranışında, xarakterində onun **bioloji –genetik** xüsusiyyətləri də mühüm rol oynayır. Belə qəbul etmək olar ki, nəslə gen hüceyrələri (xarakterin informasiyasını daşıyan hüceyrələr) zaman ardıcılığı ilə fərdlərə keçidlər edir və bu üsulla özündə adət-ənənə və sosial davranışları nəsillərdən-nəsillərə gəzdirir. İnsanlar demək olar ki, davranışları ilə bir çox parametrlərə görə öz əcdadlarına bənzəyirlər. Zamanın tələbləri də bu gen informasiya daşıyıcılarında əks olunur. Davranış normalarının yaranmasında iştirak edən gen yaddaşı xalqın irsi xüsusiyyətlərinin baza əsaslarını meydana gətirir. Baza əsaslar özündə hətta fiziki quruluşları da cəmləşdirməklə, davranış üçün vərdişləri də saxlayır. Bu vərdişlərə xalqın zamanla təbiətə və ətraf sosial topluma olan münasibətləri aid olunur. Tarixi məişət xarakteri, xarakteri yaradan davranış normaları irsi keçidlər edir və cəmiyyətin xarakterini tarixi irsi baxımdan bir-birinə bağlayır.

Hər bir xalqın milli xüsusiyyətləri onun adət-ənənələrində, bu baxımdan totem və tabularında, həyat vərdişlərində, fərdlərarası münasibətlərdə və əlaqələrdə, bunlardan irəli gələrək, ictimai və siyasi-iqtisadi, eləcə də sosiso-mədəni strukturlarında öz əksini tapır. Milli xüsusiyyətlərin meydana gəlməsində insanların yaşadıkları coğrafi amilin, təbiət elementlərinin də rolu böyük olur. Yaradıcılıq və quruculuq insanların ruhuna oturur və insan xarakterinin formalaşmasında rol oynayır. Yaradıcılığa və quruculuğa da əsasən təbiət elementləri öz obrazı ilə təsir edir. Xalqın psixikasında kainat, təbiət elementlərinin təsəvvürü, əks olunması böyük rol oynayır. Məsələn, hesab etmək olar ki, ekvatorun şimala və cənuba, eləcə də Qrinvicdən qərbə və şərqə müəyyən meridianlarda və paralelliklərdə yaşayan insanların xarakterləri də fərqli olur. Çünki enerji tam şəkildə eyni dərəcədə paylana bilməz. İnsanlar da eyni kəmiyyətlə enerji ala bilməzlər. Bu amil də milli xüsusiyyətlərin, regional xüsusiyyətlərin formalaşmasında öz rolunu oynayır. Təbiət bioloji-psixi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir və təsirlərini edir. Qeyd etdik ki, xalqın milli tərəküründə və mədəniyyətində özündə etik və estetik nümunələri əks etdirən davranış normaları mühüm rol oynayır. Davranış normaları da öz-özlüyündə tərkiblərdən ibarətdir.

Davranış normalarının tərkibinə aiddir:

-əmək fəaliyyəti və vərdişləri (əmək və məşğuliyyət amili də davranış normalarının tərkibidir);

-əmək fəaliyyətinin təkibini təşkil edən yaradıcılıq və quruculuq işləri (burada peşə məşğuliyyəti və sənətkarlıq fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Bir xalqın milli xüsusiyyətlərində onun tarixən məşğul olduğu məşğuliyyət formaları və üsulları, eləcə də vasitələri əvəzsiz rol oynayır. Məsələn, bir xalq tarixən əkinçiliyə meyillidirsə, bu vərdiş normaları həmin xalqın gen informasiya daşıyıcılarında oturur. Müəyyən zamanla insanlarını ona, yəni həmin vərdişə doğru çəkir);

-əmək fəaliyyətinin tərkibini təşkil edən zehni fəaliyyət (zehni məşğuliyyət də fərdi və qrup halında irsən keçir və davranış normalarına oturur);

-sosial davranış xüsusiyyətləri (burada insanlar məişətdə və cəmiyyətdə öz aralarında olan münasibətləri müəyyən edir və əks etdirirlər. Sosial davranışlar milli adət-ənənələrin əsaslarını ortaya qoyur);

-fərdin cəmiyyətdə rolu (məsələn, cəmiyyətdə və məişətdə qrup olaraq kişilərin funksiyaları və məsuliyyətləri daha böyük olur və bu hal da, yəni kişilərin davranışı da daima irsən keçir);

-etik qaydalar (özündə yasaqları əks etdirən hüquq sərhədlərindən ibarətdir. Etik qaydalar hüquqla sintezdədir və əmək fəaliyyətində, yaradıcılıq və quruculuq işlərində tətbiq olunur)

Fərdin və kollektivin davranışı. Məlumdur ki, insanlar məişətdə və sosial həyatda kollektiv qaydada yaşayır. Fərd buna görə də öz xüsusiyyətlərini kollektivdən götürür. Eləcə də öz davranışları ilə kollektiv üçün nümunə yaradır. Fərd kollektiv, kollektiv də fərd üçün xidmət edir. Fərd kollektivin enerjisindən faydalanır. Bir fərd ailə xüsusiyyətlərini, qohum xüsusiyyətlərini, eləcə də cəmiyyətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Fərdin gen yaddaşında fərdin və kollektivin vərdiş informasiyası toplanır. Bu baxımdan da insanlar fərdi olaraq öz ulu əcdadlarına, kollektiv olaraq öz cəmiyyətinə və xalqına bənzəyirlər. Xalqın mədəniyyət xüsusiyyətləri və davranış qaydaları da elə kollektivin vərdişlərindən və normalardan ibarət olur. Onların vərdişlərini özlərində daşıyırlar. Xalqın bir nümayəndəsi (onun gen yaddaşında və tərbiyəsində klassik olaraq bir xalqın elementləri öz əksini tapırsa) başqa bir cəmiyyətdə də klassik olaraq öz norma və vərdişini saxlayır. Əgər bir şəxs çox mühafizəkardırsa, onda hesab etmək olar ki, o, daha çox **klassik və etnikdir**. Öz adət və ənənələrinə çox bağlıdır. Bu şəxs başqa cəmiyyətə gedərsə, orada uzun müddət yaşayarsa, yenə də özünün klassik mahiyyətini qoruyub saxlayacaq. Ən əsası da yaşlı vaxtı başqa xalqın içərisində olacaqsansa, yenə də öz etnik baza vərdişlərini qoruyub saxlayacaq. Lakin həmin şəxsin evladı başqa xalqların içərisində doğularsa və yaşayarsa, onda tərbiyə və mühit amili gen amili ilə bərabər olacaq. O şəxsə artıq genetik ənənə və vərdiş yaşadığı mühitin hesabına bir az azalacaq. Onun da evladı başqa xalqla nigahdan olarsa, artıq gen informasiyasının böyük əksəriyyəti itəcək. Çünki onu dünyaya gətirən valideyn öz mühitini dəyişmiş olmuş olacaq. Bu addımla müəyyən

müddətdən sonra etnik davranış klassik forması baxımından itib gedəcək. Başqa bir xalqın nümayəndəsi yaranacaq. Bu qaydada etno-milliy assimilyasiya formalaşacaq.

Milli xüsusiyyətlərin formalaşmasında mədəniyyət amili

Mədəniyyət amili xalqın milli xüsusiyyətlərinin tərkibini formalaşdırır. Hər bir xalq onun nümayəndələrindən təşkil olunur. Etnik xüsusiyyətlər cəmləşərək milli xüsusiyyətləri yaradır. Əgər bir xalq (etnik kimi) özünə dövlət qurubsa, siyasi baxımdan təşkilatlanıbsa, beynəlxalq əlaqələrdə öz müqəddaratını həll edibə, onda o xalqın etnik psixi xüsusiyyətləri artıq milli **xüsusiyyətlərə** keçid edib. Bu transformasiyadan irəli gələrək xalqın etnik təfəkkürü yüksəlir və milli təfəkkürə keçidlər edir. Milli təfəkkürün formalaşmasında xalqın mədəniyyət amilləri əvəzsiz rol oynayır. Milli təfəkkür etnik təfəkkürün üst hissəsi, yuxarı mərhələsi rolunu oynayır. Bir dövlət ərazisində yaşayan çoxlu sayda xalqlar birləşərək **ümumvətəndaş** siyasi və ictimai statusu altında dövlət yaradırlar və kollektiv milli xüsusiyyətləri formalaşdırırlar. Bu halda ölkənin bütün xalqları siyasiləşmiş və milliləşmiş təfəkkürə sahib olurlar və vahid milli və dövlətçilik ideologiyası altında birləşərək bu ideologiyaya xidmət edirlər. Milli təfəkkürü vətəndaşlıq təfəkkürü formalaşdırır. Xalqın dövlət siyasətində (ölkədaxili və ölkəxarici fəaliyyətində) iştirakı onun milli mədəniyyətinin əsaslarını yaradır. Milli mədəniyyət iqtisadiyyat, siyasət, sosial və digər mədəniyyətlərdən ibarət olur. Məsələn, seçki mədəniyyəti bir ənənədir və siyasi mədəniyyətin tərkibidir. Əgər bir xalq və xalqlar qrupu (vahid ölkə vətəndaşları) sistemli əsaslara malik olan rəşional seçki təşkil edə bilirsə, onda onlarda yüksək siyasət və seçki mədəniyyəti mövcuddur. Ümumiyyətlə, məişət mədəniyyəti, sosial mədəniyyətin tərkibi olaraq təşkilati mədəniyyət və digər sahələr üzrə mədəniyyət həmin sahələrin rəşional təşkilindən meydana gəlir. Bütün bu işlərin başında isə sistemli məktəb tərbiyəsi mühüm rol oynayır. Bu baxımdan da pedaqoji mədəniyyət və elm mədəniyyəti də xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasında iştirak edir.

Bir xalq və dövlətdə yaşayan xalqlar toplumu ətraf aləmə açıla bilirsə, bir o qədər mədəni baxımdan zəngin olur. Sanki öz mədəniyyət “qapılarını açır”. Xalqın mədəni olmasında yaradıcılığı və quruculuğu özündə cəmləşdirən mədəniyyət vasitələri, etik davranış normaları və rəşional sistemli cəmiyyətlər mühüm rol oynayır.

Şəxsin mədəni olması. Məlumdur ki, hər bir xalq toplu halda müəyyən bir coğrafi ərazidə məskunlaşır. Həmcininin pərakəndə şəkilində digər xalqların ərazilərində məskən salır. Əvvəlcə də qeyd olundu ki, hər bir xalqın milli xüsusiyyətləri mövcud olur. Bu milli xüsusiyyətləri formalaşdıran kriteriyalar vardır. Kriteriyalar etno-milliy təfəkkürün tərkibini yaradır. Kriteriyalar etno-milliy təfəkkürü obrazlandırır.

Cəmiyyətdə şəxslərin özlərini mədəni aparması o deməkdir ki, həmin şəxslər yüksək əxlaqa malikdirlər və həyatlarını sistemli olaraq yaşayırlar. Mədəni quruculuqda iştirak edirlər və yaradıcılıqla məşğul olurlar. Əmək fəaliyyəti ilə məğul olurlar və faydalı ömür yaşayırlar. Bu aspektdə işsizlik cəmiyyətdə neqativ halları formalaşdırır və cəmiyyətin mədəni strukturuna köklü zərbələr vurur. Yüksək mədəni şəxslər etno–milli genləri daha çox zəngin olan və ətraf xalqlardan elementləri qəbul edənlərdir. İnsanların mədəniləşməsi proseslərinə həm etnik və milli amillər, həm də beynəlxalq amillər təsir edir. Bu aspektdə xalqların açılması, dünya görüşlərinin zəngin olmaları vacib kriteriya rolunu oynayır. Bu vəhdət milli və etnik təfəkkürün, eləcə də beynəlxalq aləmin sintezini yaradır. İnsanların daxillərində olan etnik və milli təfəkkür digər dövlətlərdə yaşayan xalqların təfəkkürü ilə sintez yaradır. Burada artıq zənginləşmə prosesləri baş verir. Bir tərəfdən assimilyasiya gedə bilirsə, digər tərəfdən də zənginlik yaranır.

Hər bir xalq (millət) özünəxas siyasi sistemi qurmalıdır. Məsələn, fərd kollektivdən kənardırsa, kollektiv içərisində yaşayaraq, başqa səmtə yönəlsə, o zaman tez məğlub olur və öz kökünə qayıdır. Xalq da öz ruhunda oturmursa, öz ruhuna uyğun dövlət və cəmiyyət strukturu qurmursa, onda saxta cəmiyyətlər və dövlətlər formalaşdırırlar. Bu kimi cəmiyyətlər və dövlətlər tezliklə uçuruma düşər olurlar və onların daxili immuniteti xarici zərbələrə qarşı zəif olur.

Nəticələr:

-xalqın milli təfəkkürünün formalaşması mədəniyyət normalarından asılıdır;

-mədəniyyət normaları özündə yaradıcılıq və quruculuğu əks etdirən vərdislərdən ibarətdir;

-bir xalqın mədəniyyət səviyyəsi onun yaradıcılığı və quruculuq nümunələrinin effekti və sayı ilə yüksək olur;

-mədəniyyətin yüksəkliyi əks olunma effekti ilə əlaqəlidir;

-fərd yalnız kollektivin enerjisindən istifadə etdikdə güclü olur və açılır;

-hər bir xalq daha çox öz ruhuna uyğun olduqda mədəni xoşbəxtlik tapır və s.

Xalqın iqtisadi, siyasi, sosial, elmi mədəniyyəti və təfəkkürü (*Dövlətçilik mədəniyyəti kontekstindən şərh*)

Mədəniyyət şüurdan və əməldən gələn və nəticələr etibarilə özünü əks etdirən bir dəyərdir. Mədəniyyət maddi-mənəvi dəyərdir. Ona görə də maddi aləmə mənəvi yanaşma nəticəsidir. Buradan da münasibət, əlaqə və davranış normaları və qaydaları ortaya çıxır.

Mədəniyyət özündə etikanı, bu baxımdan tərbiyəni, namusu, vicdanı, şərəfi, nəzakəti, ədəb-ərkanı, saflığı və digər əxlaqi dəyərləri, estetikanı, bu nöqteyi-nəzərdən zövqlü gözəlliyi, incə duyğular yaradan obyektləri əks etdirir.

Hər bir xalqın iqtisadi, siyasi, sosial, elmi və digər sahələrdə mövcud olan mədəniyyəti ümumən cəmləşərək **dövlətçilik mədəniyyətini** yaradır. Çünki insanların bütün yaradıcılıq və quruculuq nümunələri (zehni fəaliyyəti və əl işləri) məhz dövlətin daxilində meydana gəlir. İctimai mədəniyyət dövlətçilik mədəniyyəti ilə vəhdət təşkil edir. İnsanlar ictimai-siyasi formasiyada yaşayırlar. Bu formasiyanın özünü də yaratmaq elə bir mədəniyyətdir. Sağlam dövləti və cəmiyyəti qurmaq özü elə mədəniyyətdir.

Hər bir xalq milli mədəniyyət səviyyəsinə yüksələrkən, yəni dövlətlər qurarkən özünün milli xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Bu milli xüsusiyyətlərdə dövlətçiliyin tarixi də mühüm rol oynayır, çünki tarix cəmləşmiş dəyərləri əks etdirir, inkişaf (qazanclar) və tənəzzül (itkilər) dövrünü ifadə edir. **(Qeyd: hər bir qazanc inkişaf, hər bir itki tənəzzül ola bilməz. İnkişaf dövründə elə şeylər əldə oluna bilər ki, nəticə etibarilə tənəzzülə aparıb çıxara bilər. Tənəzzül zamanı elə şeylər itə bilər ki, nəticə etibarilə inkişafa səbəb ola bilər. İtən şeylər şablonlar ola bilər).** Dövlətçilik mədəniyyətinin formalaşmasında milli tarixi və beynəlxalq təcrübə mühüm önəm kəsb edir. Burada hər beynəlxalq təcrübə tətbiq oluna bilməz. Milli təfəkkür baza rolunu oynamalıdır. Məsələn, hər bir xalq öz dövlət quruluşunu ilk növbədə milli mədəniyyəti fonunda formalaşdırmalıdır. Etnik şüurun tələbi ilə milli mədəniyyət əsasında dövlət quruluşları yaranmalıdır. Bu aspektdə hər bir xalq, xalqlar birliyi dünyada nümunə olan monarxik və respublika quruluşlarını fərqləndirməlidir və özünün siyasi təfəkkürünü doğru nümunəyə yönəltməlidir. Siyasi təfəkkür də öz mənbəyini etno-mədəniyyətdən götürməlidir.

Əgər biz mədəniyyəti **konkret** və **mücərrəd** istiqamətlər üzrə təsnif etsək, onda belə qərara gəlmək olar ki, dövlətçilik mədəniyyəti mücərrəd mədəniyyətdir. Təfəkkürdə ümumən mücərrədlik yaranır. Lakin tərkibində konkretlik də çoxdur. Çünki dövləti təşkil edən bütün elementlər göz önündə olur və dövlət konkret əlaqələrdə özünü sübuta yetirir. Dövlət sərhədləri siyasi xəritədə və qlobuslarda, atlaslarda modelləşir və özünün konkret formasını alır. **Dövlətçilik mədəniyyəti münasibətlər fonunda mücərrəd, əlaqələr və subyektlər, eləcə də obyektlər və onların məcmu fonunda isə konkret mədəniyyətdir.** Həm də dövlət şüurlarda özünün tərkib elementləri olmaqla, konkret bir anlayışı ifadə edir. Dövlət quruluşları da obrazlanma baxımından konkret anlayışı ifadə edir; çünki burada seçim nümunələri reallıqdadır.

Konkret mədəniyyət nümunələri daha çox yaradıcılıqda və quruculuqda təcəssüm olunur. Yaradıcılıq (məsələn, ədəbiyyat və incəsənət nümunələri, dini abidələr və s.) və quruculuq (burada daha çox inşaat-memarlıq sahələri, müasir dövrdə sənaye sahələri, yaradıcılığın əks olunduğu quruculuq nümunələri və s. nəzərdə tutulur) mədəniyyəti özünü **maddi-mədəni irsdə** aşkar edir ki, bununla da tarixi və mövcud zaman mədəniyyət əlaqələri meydana gəlir. Mədəniyyət elə bir anlayışdır ki, bu anlayış altında xalqın

təfəkkürü və əməli öz etik-estetik sintezini ortaya qoymuş olur. (Qeyd: yaradıcılıq və quruculuq bir-birini tamamlayan ifadələrdir. Məsələn, bir binanın layihəsi-interyeri və eksteryerinin təsviri forması- bir memarlıq nümunəsidir. Bu yaradıcılıq reallaşır və quruculuqda, yəni inşaatda özünü büruzə verir. Layihə ilə bina tikilir. Eləcə də bir abidənin ədəbiyyatda təsviri quruculuğu yaradıcılıqla tamamladır. Hər hansı bir ədəbiyyatçı, yazıçı, rəssam mövcud abidənin və digər quruluşun təsvirini yaradır).

Konkret mədəniyyət nümunələri haqda. Tarixdən məlumdur ki, mədəniyyət əsasən oturaq həyat sürən xalqlarda və onun təsərrüfat, bu baxımdan maldarlıq, əkinçilik, heyvandarlıq və s. fəaliyyətində yaranıb. O cümlədən sənətkarlıq və peşə məşğuliyyəti də mədəniyyəti formalaşdırıb. İnsanların mifoloji və dini təfəkkürləri, həyata və təbiətə baxışları da onların mədəniyyətlərinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayıb. Xalq öz yaradıcılığını məhz nümunələrdə əks etdirib. İncəsənət nümunələri, o cümlədən heykəltəraşlıq vasitələri, toxuculuq, nəqliyyat vasitələri (məsələn, gəmilər, qayıqlar və digərləri), musiqi alətləri və digər vasitələr xalqın mədəniyyətinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayıb. Memarlıq mədəniyyəti, onun tərkibi olan rəssamlıq, rəssamlıq nümunələri olan heykəltəraşlıq vasitələri, mozaik vasitələr, bu baxımdan freskalar, divar ornamentləri (naxışlar və bəzəklər), qrafika (təsviri sənət növündən biri kimi “dəzgah qrafikası” və “çap qrafikası”-qravür-metal, ağac və daş üzərində qazılmış və ya həkk olunmuş şəkil), boyarlıq (sulu boyalarla çəkilən akvarel, quaş, tempera, yaxud da pastel (rəngli karandaş)) nümunələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif vasitələr üzərində və müxtəlif vasitələrlə həkk olunmuş rəssamlıq nümunələri olan qobelenlər (divar xalçaları), baryef və qorelyeflər xalqın sistemli olan və ardıcıl yaradıcılıq və quruculuq nümunələrinə aid olur.

Mədəniyyət həm proseslərdə, həm də prosesləri təmin edən vasitələrdə formalaşır. Bu baxımdan da mədəniyyət insan və onun fəaliyyətinin təzahür xüsusiyyətlərindən ibarətdir. İnsanlar öz istəklərini, maddi ələmlə vəhdətlərini, duyğularını, əqli düşüncə səviyyələrini öz mədəniyyət nümunələri ilə büruzə edirlər. Məsələn, dövlət bir mədəniyyət nümunəsidir ki, onun yüksək səviyyədə qurulması xalqın milli təfəkküründən çox asılıdır.

Xalqın tarixi yaşayış dövrləri elə onların mədəniyyət dövrlərini də formalaşdırıb. Hər bir proses cəmi özündə dövr və mərhələləri meydana gətirir. Məlumdur ki, tarixdə istifadə olunan alətlərə müvafiq olaraq paleolit mədəniyyəti, tunc dövr mədəniyyəti, mis-dəmir mədəniyyəti, orta əsrlər mədəniyyəti, intibah dövr mədəniyyəti, klassik mədəniyyət, müasir mədəniyyət və postmodern mədəniyyət dövrləri mövcuddur.

O da məlumdur ki, mədəniyyətlərin etno-milli və coğrafi-regional təsnifatı da mövcuddur. Məsələn, qədim yunan və qədim roma mədəniyyəti, türk mədəniyyəti, ərəb mədəniyyəti, islam mədəniyyəti, Şərqi mədəniyyəti,

Aralıq dəniz mədəniyyəti, Orta Asiya mədəniyyəti, Avropa və Asiya mədəniyyəti, hinduların, asteklərin (Amerika) mədəniyyəti və s. kimi təsnifatlar da vardır.

(Qeyd: qədim dövrlərdə insanlar öz yaradıcılıqlarını daha çox daşlardan, qayalardan, gildən və digər materiallardan istifadə etməklə ortaya qoyurdular. Onlar öz istəklərini və təbiətlə əlaqəli olan təsvirlərini, mifik baxışlarını, öz xəyallarını daşlar və qayalar üzərində də həkk edirdilər. Məsələn, Qobustan qayaüstü rəsmlərini buna nümunə göstərmək olar. Eləcə də qayaları yonmaqla müxtəlif memarlıq nümunələrini yaradırdılar. Bu aspektdə tarixi məşhur olan və hal-hazırda İordaniya ərazisində yerləşən Petra mədəniyyətini qeyd etmək olar. Petra qaya mədəniyyəti qədim Nabatey çarlığının paytaxtı olub. Petradan bir qədər aralıda isə qaya qəbirstanlıqları mövcud olub. Eləcə də bu kimi mədəniyyətə nümunə olaraq, Çinin Leşan şəhəri yaxınlığında Buddanın ən yüksək –Maytreyi Budda adlı heykəli yerləşir. Bu, dünyada qayadan yonulmuş ən böyük tarixi heykəl hesab olunur. Qədim Misir sfinks heykəli də bu kimi abidələrdəndir. ABŞ-ın Cənubi Dakota ştatındakı “Prezidentlər dağı”nı da qaya abidələrinə nümunə göstərmək olar. Burada ABŞ-ın dörd prezidentinin-Vaşinqton, Ceferson, Ruzvelt və Linkolnun baryefləri var)

Qeyd olunduğu kimi, xalqın mədəniyyəti və təkəkkürü onun yaradıcılıq və quruculuğundadır. Mədəniyyət nümunələri yaranması baxımından tarixi, tarixi-arxeoloji və mövcud zamana aid olur. Mövcud zamanda ən geniş yayılmış mədəniyyət, məsələn, inşaat sahəsində metal-konstruksiya və şüşə mədəniyyəti hesab olunur.

Mədəniyyət nümunələri xalqın kimliyini əks etdirir. Çünki müvafiq nümunələr xalqın təbiətlə olan əlaqəsinin mövcud və keçmiş (irsi) zamanın əks etdirir. Mədəniyyət nümunələrində olan yaradıcılıq və quruculuq vərdişləri, eləcə də əldə olunan nəticələrin xarakteri məhz **xalqın xarakterini** ortaya çıxarır. Hər bir yeni üsul yeni mədəniyyət nümunəsini yaradır. Xalqın xarakteri onun düşüncə tərzindən də meydana gəlir. Mədəniyyət yaradıcılıq və quruculuq vasitələrindədirsə, onda belə qərara gəlmək olar ki, mədəniyyət xalqın ruhundadır. Çünki mədəniyyət nümunələrini elə xalq öz ruhu ilə yaradır. Mədəniyyət və xarakter əksətdirici vasitələrdir. Vərdişlərdən və normalardan xarakter yaranır, eləcə də xarakter vərdişləri formalaşdırır.

Mədəniyyət əxlaq normalarında və bütün sahələr üzrə davranış qaydalarında əks olunur. Bu halda mədəniyyət yenə də yaradıcılıq və quruculuqda özünü büruzə edir. Hər bir xalq öz dilində, öz məmləkətində və tarixən ayaq basmış olduğu məkanlarda qoyduğu izlərlə mədəniyyətini göstərir.

Yaradıcılıq və quruculuq bütün sahələri əhatə edir. Sistemli yaradıcılıq və quruculuq, mənalı nümunələr məhz bütün sahələrdə mövcuddur. Bu baxımdan da mədəniyyət sistemli yaradıcılıqda öz əksini tapır. İnsanların mədəniyyətləri iqtisadi, sosial və digər sahələrdə mövcud olur. Məsələn,

İqtisadiyyatın yüksək və sistemli qaydada təşkili xalqın bir tərəfdən yüksək iqtisadi tərəkürünü əks etdirir, digər tərəfdən də onun mədəni səviyyəsini göstərir. Sənaye sahələrində, kənd təsərrüfatı sahələrində xalq öz yaradıcılığı ilə mədəni səviyyəsini ortaya qoyur. Sahələrdə yaranan mədəniyyət vasitələri tərəkürdə də obrazlanır. Bu aspektdə obrazlanmanın dildə ifadəsi təsviri sənətdə və incəsənətin digər sahələrində, musiqidə, ədəbiyyatda büruzə verir.

Mədəniyyətin **ali kollektiv forması** dövlətçilik mədəniyyətidir. Burada fərdin də (ayrı-ayrılıqda hər bir şəxsin) ali mədəni səviyyəsi, bu baxımdan səviyyəni yaradan tərəkürü təcəssüm olunur.

Dövlətçilik bir baza əsaslı ideologiyadır, ideyalar məcmusundan əməl gələn vahid ideyadır və ona yönəlik sistemli dərkətmə obyektinə və predmetidir. Bu ideya və ideyalardan ibarət olan ideologiya özündə dövlətin **təşkilinə** və **funksiyasına** aid olan bütün anlayışları, müsbət ideya istiqamətlərini sistemli olaraq birləşdirir. Dövlətçilik mərkəzi yol rolunu oynayır və ətrafına digər yolları da bu ideya altında cəlb edir. Dövlətçilik insanların şüurlarını (baxışlarını və fikirlərini) və əməllərini vahid mərkəzlərdə cəmləşdirir. Dövlətçilik ideyaları dövləti dəyər subyektinə kimi təqdim edir. Ona görə dəyərdir ki, bu ideyalardan dövlət, həm də sağlam dövlət formalaşır. Sağlam dövlət də insanların sağlam cəmiyyətlər qurmasına və firavan yaşamasına köməkçi olur. Dövlət daima təminedicilik tərəf rolunu oynayır. Dövlət həm üfiqi, həm də şaquli olaraq faydalarvericidir. **Dövlət insanları qurur və bu da xalqın milli mədəniyyətinin əsaslarına çevrilir. Milli mədəniyyət xalqların dövlət qurmasında, onu yaşatmasında və faydalar götürməsinə formalaşır. Milli mədəniyyət siyasi, mədəni və ictimai hüquqların təşkilatı və idarəçilik formasında realizəşmədən meydana gəlir. Dövlətçilik mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi də dövlətin hüquqi əsaslarla qurulmasından, hüquq normalarının təmin edilməsinə yönəlmiş icra fəaliyyətindən və hüquqların pozulmasını təmin edən məhkəmə hakimiyyətinin yüksək səviyyədə təşkil edilməsindən irəli gəlir.** Müxtəlif xalqlar birləşərək bir dövlət yaradırlar və bu əsasda etno mədəniyyət milli mədəniyyət səviyyəsinə yüksəlir. Milli (dövlət) mədəniyyət xalqları vahid dövlətçilik ideyası ətrafında birləşdirir. Bu anda vahid dövlətdə müxtəlif mədəniyyət normaları cəmləşir, vahid əsas olmuş olur. Mədəniyyət elementlərinin mübadiləsi baş verir və xalqların mədəni baxımdan qarışması və birləşməsi halları yaşanır.

Dövlətçilik ali mərkəzləşdirici olmaqla, siyasi və ictimai tərəkürdür. Düşüncə obyektidir. Bu baxımdan da mərkəzləşdirici ideologiyadır. Dövlətçilik dövlətin təşkilinə, qorunmasına və ondan faydalanmasına yönəlik bir ideoloji xətdir. Bu xətt özünə daima ali siyasi və ictimai tərəkürü cəlb edir, baxışları və fəaliyyəti istiqamətləndirir. Dövlətçilik təşkilatı baxımdan sahələrdən ibarətdir. Yəni, bu ideoloji mərkəzləşdirici tərəkür altında çoxlu sayda istiqamətlər meydana gəlir. Hər bir şəxs (fərdi və kollektiv olaraq) bütün düşüncə və fəaliyyətini məhz bu istiqamətə yönəldir. Dövlətçilik obyekt və predmet olaraq bütün sahələri özündə əks etdirən, dövlətin strukturunu təşkil

edən və onun xarici və daxili siyasi fəaliyyətini özündə cəmləşdirən bir mərkəzi siyasi, iqtisadi, hərbi, ictimai və mədəniyyət anlayışıdır. Dövlətçilik ideoloji anlayışdır, digər aspektdə də təşkilatçılıq və təminatçılıq baxımından baza fəaliyyət kursudur. Dövlətçilik təfəkkürü formalaşdırır və bütün fəaliyyəti (dövlətin subyektlərini, cəmiyyətin subyektlərini, fərdi olaraq insanları) ona doğru istiqamətləndirir. Dövlətçilik ideologiyası özündə ali siyasi ideoloji istiqamətləri cəmləşdirir.

Dövlətçilik fəaliyyəti də davranışlardan təşkil olunur. Dövlətçilikdə idarəçilik və təşkilatçılıq vərdişləri və normaları da əks olunur. Bu baxımdan da mədəniyyət normalarından və qaydalarından ibarət olur. Dövlətçilik sistemli mədəniyyət ideologiyasıdır.

Xalqın dövlətçilik mədəniyyəti həmin xalqın yüksək səviyyəli və standartlara cavab verəcək dövlətlər qurmasındadır. Qeyd olunduğu kimi, dövlətçilik mədəniyyəti özündə yüksək idarəçilik mədəniyyətini və təşkilatçılığı birləşdirir. Bu baxımdan da yüksək qabiliyyətə və istedadla malik olan xalqın dövlətçilik mədəniyyəti və təfəkkürü yüksək olur.

Dövlətçilik mədəniyyətinin yüksək olması vətəndaşları əksər problemlərdən azad edir. Çünki bu ideoloji mədəniyyət imkan verir ki, sistemli olaraq maraqlar nisbətən tarazlı qaydada təmin olunsun. Dövlətçilik ideologiyası vahid siyasi mədəni kriteriya və təfəkkür forması olaraq dövlətin möhkəmlənməsinə, sabit cəmiyyətlər qurulmasına xidmət edir. Dövlətçilik mədəniyyəti saf dövləti, ədalətli idarəetməni formalaşdıran bir mədəniyyətdir. Dövləti yaratmaq yüksək əxlaqi təfəkkürün nəticəsidir.

Dövlətçilik mədəniyyəti zamanın postulatlarına vaxtında cavab verəcək səviyyədə olan bir dövləti təşkil etməkdən və onu idarə etməkdən ibarətdir.

İqtisadi mədəniyyət

Ən əsas kütləvi sistemli mədəniyyət yaradıcılıq və quruculuqdır, o da başlıca olaraq iqtisadiyyatdadır. İnsanlar əkmək və becərməklə, istehsal etməklə öz bilik və bacarıqlarını, istedadlarını ortaya qoyurlar. **İqtisadi mədəniyyət kütləvi mədəniyyət hesab olunmalıdır.** Təsərrüfatın sahələr üzrə təşkili maraqların təminatına yönəlik olaraq, yaradıcılıq və quruculuqdan ibarətdir. İnsan maraqları şəxslənir. Bu şəxslənməni istəklər yaradır, digər aspektdə də yeni istehsal sahələri maraqları təsbit edir. Təsərrüfatın təşkili ayrı-ayrı təyinatlar üzrə istehsal nümunələrini meydana gətirir. İstehsal nümunələri mədəniyyət vasitələridir. Xalqın mədəni səviyyəsi ilk növbədə bu istehsal nümunələrinin təyinat və tələbatı ödəmək səviyyəsindən asılı olur. Əgər bir xalq öz təsərrüfatında özünə və dünya xalqlarına layiqli, yüksək standartlara cavab verəcək məhsul istehsal edərsə, onda o xalq yüksək mədəniyyətə, quruculuğa və yaradıcılığa mənsub olan xalqdır.

Təsərrüfat (sənaye-şəhər və kənd təsərrüfatı) elə iqtisadi anlayışdır. Çünki tərkibində yaşayış məskənlərindəki əmək münasibətləri kriteriyaları üzrə

(məsələn, kəndlərdə kənd təsərrüfatı, şəhərlərdə sənaye təsərrüfatı) təsnif olunan bütün sahələri birləşdirir. Təsərrüfat sahələri arasında infrastruktur yaradılır ki, bu təsərrüfat sahələrinin şəbəkəli və tarazlı fəaliyyətini təmin edə bilsin. Bu aspektdə də rabitə, nəqliyyat və yol infrastrukturunun yüksək səviyyədə qurulması elə bir mədəniyyətdir.

İqtisadi mədəniyyət iqtisadiyyat sahəsində xalqın sistemli olaraq iqtisadi münasibətləri və əlaqələri təmin etmək davranışlarında öz əksini tapır. İnsanlar ümumi mədəni davranışlarını elə əmək münasibətləri və əlaqələri sahələrində də nümayiş etdirirlər. Burada da ünsiyyət zamanı nəzakət və ədəb qaydaları qorunur. **İş mədəniyyəti, ofis mədəniyyəti** yaranır. Ofis mədəniyyəti özündə obyektlər üzrə təşkilatçılığı və idarəçiliyi birləşdirir. Nizamlı olaraq iş yerlərində olmaq, vaxtında tapşırıqları yerinə yetirmək və bu baxımdan da vəzifə bacarığı da mədəniyyətdir. Əmək intizamı, istehsalat nizamı öz-özlüyündə bir mədəniyyətdir. İşçilərin ziyalı qrupu iqtisadiyyatın mədəni səviyyəsinin göstəricilərini müəyyən edir. İqtisadi mədəniyyətin tərkibinə istehsal, xidmət və ticarət mədəniyyəti aid olunur. İqtisadi mədəniyyət o halda yüksək olur ki, resurslardan səmərəli istifadə olunur və resurslar müsbət istiqamətlərə yönləndirilir. Xammaldan layiqli istifadə nəticəsində səmərəli məhsullar yetişir. Bu proses şəxslərin qabiliyyətinə və istedadlarına, bilik və bacarıqlarına əsaslanır. Bu baxımdan yüksək ixtisas və peşəyə, eləcə də savad və biliyə malik olan şəxslər daha mədəni şəxslər hesab olunurlar. Onların əmək (fiziki və zehni) qabiliyyətləri sayəsində yeni səmərəli məhsullar əldə olunur. İqtisadi resurslardan xalq taraz qaydada öz mənafeyi üçün istifadə etməni bacarırsa, onda o xalqın mədəniyyəti yüksəkdir. **İqtisadi resurslara həyatın maddi tələbatını ödəmək nöqtəyi-nəzərdən yanaşan xalqın mədəniyyəti yüksək olur.** Bu resurslardan sülh məqsədləri üçün istifadə təyinatı mədəniyyətin yüksək göstəricilərindən xəbər verir. **İqtisadi resursları həqiqətən də sosial tələbat resurslarına yönəltməyi bacaran şəxslər mədəni şəxslərdir.** İqtisadi mədəniyyətin tərkibi struktur baxımından çoxçalarlıdır. İqtisadi mədəniyyətin tərkibində bir **marketing mədəniyyəti** də mövcuddur. Bu mədəniyyətə idarəetmə və təşkilatı mədəniyyətin tərkibi kimi baxmaq olar. Marketing mədəniyyətində alıcılar və satıcılar arasında əlaqələr çox yüksək səviyyədə olur. Burada nəzakət qaydaları əsas götürülür. İstehlak mədəniyyətində məhsulun alıcılara təqdimatı da xüsusi önəm kəsb edir. İqtisadi mədəniyyət təşkilatı, idarəçilik mədəniyyətinin tərkibini təşkil edir. Bu baxımdan həm də **menecment mədəniyyəti** mühüm əhəmiyyətə malik olur. İdarəçilik mədəniyyətinin formalaşması sahələr üzrə biliklərin toplanması keyfiyyətlərindən, həm də rəşional biliklərə, təcrübə biliklərə sahib olmaq və onu tətbiq etmək bacarığından asılı olur. İdarəçilik mədəniyyəti nəzarət, müşahidə, təşkil etmək kimi əsasları özündə cəmləşdirir. Maliyyə mədəniyyəti, bank mədəniyyəti müştərilərlə-kreditorlarla, depozitçilərlə xidmət edənlər arasında olan təminədicə və nəzakət mədəniyyətini əhatə edir. Xalqın bank mədəniyyəti banknotların (kağız pul vahidlərinin) banklar vasitəsilə istifadə edilməsində meydana gəlir. Bu gün artıq bank sahəsində

elektron kartlardan istifadə etmək kimi bacarıqlar və vərdişlər mövcuddur. Bu hallar yeni bir mədəniyyətin formalaşmasını özündə ehtiva edir. O xalqın mədəni səviyyəsi daha yüksək olur ki, bütün iqtisadi sistemlərini ümumi rifah üçün təşkil edirlər və böyük potensial yaradaraq ondan fərdlər üçün istifadə edirlər. Ən yüksək mədəniyyəti olan xalq “bir şəxs hamı üçün- hamı bir şəxs üçün” prinsipi ilə yaşayan xalqdır. Bu halda cəmiyyət və dövlət də çox güclü olur və daxili boşluqlardan azad olunur. Daxili boşluqlardan azad olan cəmiyyətin və dövlətin siyasi immuniteti də güclü olur.

Xalqın iqtisadi mədəniyyəti ilə bağlı bu kimi ümumiləşdirilmiş fikirləri bildirmək olar:

-hər hansı bir xalq öz iqtisadiyyatını yüksək standartlarla (burada keyfiyyətlə, yəni tərkib elementləri yerində olaraq) təşkil edərək, özünü yönəldirsə, onda o xalqın mədəniyyətin yüksək olur;

-iqtisadi mədəniyyətin tarixi aspektləri mövcud olur. Hər bir xalq öz tarixi keçmişi ilə gələcəyi arasında iqtisadi bağlılıq yaradırsa, bu baxımdan keçmiş iqtisadi vasitələri üzərində yeni vasitələr və proseslər yaradırsa, onda o xalqın iqtisadi mədəniyyəti yüksək olur;

-iqtisadi mədəniyyətin yüksək olmasını istehsal subyektləri, məsələn, şirkətlər, bu baxımdan transmilli şirkətlər, böyük maliyyə vəsaiti və dövriyyəsi, istehsal texnikası və avadanlıqları və mütəxəssisləri olan təsərrüfat və xidmət, infrastruktur subyektləri formalaşdırır. Bu aspektdə Avropa İttifaqı, ABŞ, Kanada, Yaponiya, Rusiya kimi dövlətlərin iqtisadi mədəniyyətləri yüksək olur; çünki böyük şirkətlər bu dövlətlərə məxsusdur;

-iqtisadi mədəniyyət quruculuq və yaradıcılıq səviyyəsindən və sistemli strukturun qarşılıqlı cavab verməsindən, reaksiyalardan asılıdır;

-iqtisadi mədəniyyət iqtisadi resursların tarazlı paylanmasından yüksək dəyər almış olur. Tarazlı iqtisadiyyat həm də güclü olur; ona görə ki, regionlar üzrə paylanmaqla iqtisadi mərkəzlərin sayı çoxluq təşkil edir;

-iqtisadi mədəniyyət sağlam qida və geyim məhsullarının istehsalından formalaşır;

-iqtisadi mədəniyyətin yüksək olması xalqın öz milli və beynəlxalq valyutalara dəyər verməsindən formalaşır;

-iqtisadi mədəniyyətin yüksək səviyyəsi milli məhsulların beynəlxalq bazarlarda təqdimat səviyyəsindən meydana gəlir;

-iqtisadi mədəniyyət iqtisadi təfəkkürün yüksək səviyyədə formalaşmasından asılı olur;

-iqtisadi mədəniyyət rəqabətə davamlı iqtisadi sahələrin təşkilindən formalaşır;

-iqtisadi məhsullar estetiklik yaradırsa, onda o xalqın mədəniyyəti yüksəkdir;

-yüksək iqtisadi mədəniyyətin xarakterində iqtisadi məsuliyyətin yüksəkliyi amili dayanır və s.

Siyasi mədəniyyət

Siyasi mədəniyyət siyasi məzmunlu və siyasi xarakterli hadisələrin mədəni əsaslarla, bu baxımdan da sistemli, nizamlı, normal davranışlı, etikali və estetik məzmunlu əsaslarla formalaşmasıdır. Siyasi mədəniyyət siyasətdə iştirak edən, siyasətin obyektı və subyektı olan bütün strukturlara, şəxslərə, subyektlərə aid olan mənəvi dəyərdir. Mədəniyyət maddi dəyərlərdə təcəssüm olunan mənəvi dəyərdir. Siyasətin müəyyən olunmasında və icrasında iştirak edən şəxslərin fəaliyyət səviyyəsi, istedad və bacarığı elə siyasi mədəniyyətə aiddir. **Siyasi mədəniyyət ümumi əhatəlilik baxımından xalqın dövlətçilik, dövləti təşkil etmək və idarə etmək mədəniyyətidir. Siyasi mədəniyyət siyasi idarəetmə bacarığıdır, məharətidir, istedad və qabiliyyətidir.** Çünki bu kimi keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər sayəsində mədəniyyət nümunələri meydana gəlir. Siyasi mədəniyyət siyasətdə iştirak edən şəxslərin və ümumən vətəndaşların siyasi aktlarından ibarət olmaqla, davranışın və əməllərin əsaslarından ibarət olur. Cəmiyyətin siyasi əxlaqı məhz siyasi mədəniyyətin davranışlarını yaradır.

Siyasi mədəniyyətin məkanı dövlətdir. Dövlət həm də mərkəzləşdirici qurumdur ki, burada bütün qüvvələrin siyasi davranış kodeksləri, bu baxımdan normaları əks olunur. Dövlətin bütün sahələrdə iştirakı onun siyasi fəaliyyəti adlanır. Xalq siyasətini dövlətində və cəmiyyətində həyata keçirir. Eyni zamanda başqa dövlətlərlə əlaqələrdə və münasibətlərdə təşkil edir. Əvvəlcə də qeyd olunduğu kimi, siyasi mədəniyyət siyasi əxlaqın tərkibidir. Siyasi mədəniyyət dövlətin təşkili və idarə olunması mədəniyyəti (normaları, qaydaları, təkilatçılıq və idarəçilik üsullarının məcmusu) aid olur. Pozitiv siyasət və ölkə üzrə yaylı, tarazlı siyasət siyasi mədəniyyətin yüksək olmasını şərtləndirir.

Xalq öz dövlətini qurur ki, mərkəzləşdirici bir qurum kimi maraqlarını təmin edə bilsin. Dövlətin hüquqi və fəlsəfi əsaslarla təşkili xalqın siyasi mədəniyyətinin əsaslarını formalaşdırır. Pozitiv nizamlayıcı siyasət məhz xalqın yüksək siyasi mədəniyyətini özündə ehtiva edir. Siyasi mədəniyyətə siyasətin sahələri və obyektləri üzərində təsir imkanlarının səviyyəsi aid olur. Siyasi mədəniyyət dövlətin və xalqın sülh siyasətini həyata keçirməsi də aid olur. Digər aspektdə, xalq seçkilərdə yüksək səviyyədə və rəşional olaraq iştirak edirsə, onda o xalqın siyasi mədəniyyəti yüksək olur. **Siyasi mədəniyyətin yüksəkliyi siyasəti müəyyən etməkdən, onun obyektlərini təyin etməkdən və obyektlər üzərində dəyərlər qazanmaqdan meydana gəlir.**

Siyasi mədəniyyətin yüksəkliyi xalqın siyasi hüquqlarının müəyyən olunması və təmin edilməsində öz əksini tapır. Xalqın yaratdığı dövlət və onun strukturları cəmiyyətə və digər dövlətlərə ziyan vurmursa, onda o xalqın mədəniyyəti yüksək olur. **Hüquqi dövlət (qanunların aliliyi prinsiplərinə söykənən, yüksək nizamlayıcı dövlət)** formalaşdırmaq siyasi mədəniyyətin tərkib proseslərini və nəticələri əhatə edir. Bu aspektdə insanların maraqlarına cavab verəcək hüquq normalarının qəbulu və tətbiqi, hüquqların qorunması

səviyyəsi siyasi mədəniyyətin yüksək olmasından xəbər verir. Bir xalq hüquq norma və qaydalarına bütün sahələrdə hörmət edərək, onun yaşayırsa, onda o xalqın siyasi mədəniyyəti yüksək olur.

Siyasi mədəniyyət dövlət rəhbərindən tutmuş adi vətəndaşlara qədər bütün şəxslərin öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməsindən asılıdır. Çünki siyasət cəmiyyətin hər bir üzvünün fəaliyyətinə söykənir.

Siyasi mədəniyyətə dair bu kimi ümumiləşdirilmiş fikrləri birləşdirmək olar:

-siyasi mədəniyyət siyasi tərbiyə bazasında və yüksək siyasi şüur bazasında meydana gəlir;

-siyasi mədəniyyət dövlətçiliyə yönəlik siyasi intellektuallıqdan formalaşır;

-siyasi mədəniyyət kütləvi siyasi və sosial təfəkkürün bazasında artan və dövlətçiliyə yönələn bir dəyərdir;

-xalqın siyasi mədəniyyəti siyasi təşkilatlanmada, siyasi bütövlükdə və həmrəylikdə yüksəkdir. Milli maraqlar naminə bir xalq birləşirsə, onda o xalqın siyasi mədəniyyəti yüksək olur;

-xalqın siyasi mədəniyyəti özünə pozitiv xidmət edə bilən siyasi prosesləri formalaşdırmaqdan ibarət olur;

-xalqın siyasi mədəniyyəti onun siyasət həyata keçirən subyektlərinin fəaliyyət səviyyəsindən ibarət olur;

-xalqın siyasi mədəniyyəti onun siyasətçilərinin mənəvi keyfiyyətlərindən asılıdır;

-dövlət rəhbəri xalqla birlik nümayiş etdirirsə, onların nümayəndəsi kimi özünü layiqincə sübut edirsə, onda siyasi şəxs kimi onun mədəni səviyyəsi yüksək olur. Dövlət rəhbərinin və dövlət hakimiyyəti aparatının fundamental qərarlar qəbul etmək məharəti və zamanla ayaqlaşmaları məhz xalqın siyasi mədəniyyətinin yüksək olmasına dəlalət edir;

-xalqın siyasi mədəniyyəti özünə layiqli dövlət və hakimiyyət rəhbərlərinin seçməsində, müəyyən etməsində bürüzə verir; çünki seçki təsnifat olaraq müqayisədə daha da ali dəyərləri üzərə çıxarmaq prosesidir. İdarəedici nümayəndəni seçmək idarəçilik fəlsəfəsini tamamlayan, ona cavab verən şəxsləri müəyyən etməkdən ibarətdir;

-xalqın siyasi mədəniyyəti onun dövlət məmurlarının, dövlət qulluqçularının mənəvi keyfiyyətlərində təcəssüm olunur. Dövlət qulluqçuları öz postlarında layiqli xidmət edirlərsə, onda onların mədəniyyəti yüksək olur;

-xalqın siyasi mədəniyyəti siyasi proseslərdə aktiv iştirak etməkdən ibarət olur. Bu zaman xalq öz taleyinə biganə qalmır. Həmçinin rəşadət və kövrək cəmiyyətlər qurur;

-xalqın siyasi mədəniyyəti siyasi sistemin möhkəmliyindən və davamlılığından asılıdır;

-xalqın siyasi mədəniyyəti onun ictimai və siyasi xadimlərinin cəmiyyətdə şəxsi nüfuzlarından da formalaşır. Həmçinin siyasi və ictimai xadimlərin çoxluq təşkil etdiyi cəmiyyətin, xalqın siyasi mədəniyyəti də yüksək olur;

-xalqın siyasi mədəniyyəti onun siyasəti formalaşdırın və siyasətçi yetişdirən qurumlarından, siyasət institutlarından və onların fəaliyyət səviyyəsindən asılı olur. Siyasət institutları, siyasət hazırlayan və siyasətçi yetişdirən mərkəzlər siyasəti müəyyən etmək qabiliyyətlərinə malik olurlar;

-xalqın siyasi mədəniyyəti dövləti təşkil etmək və ondan yararlanmaq səviyyəsindən asılıdır;

-hakimiyyət qollarının və onların strukturlarının təşkili səviyyəsi də siyasi mədəniyyətin səviyyəsini əks etdirir;

-siyasi prosesləri təşkil etməklə yanaşı, onu yüksək səviyyədə qavramaq da xalqın yüksək siyasi mədəniyyətindən xəbər verir;

-siyasi mədəniyyətin yüksəkliyi siyasəti öyrənmə meyindən və qabiliyyətindən asılı olur;

Digər bu kimi fikirlər də bildirmək olar.

Sosial mədəniyyət

Cəmiyyət dövlət daxilində formalaşır. Bu baxımdan da dövlət öz mənbəyini elə cəmiyyətdən götürür. Cəmiyyət əxlaqı, yəni cəmiyyətin sistemli və total olaraq ədalət qanunları ilə əhatə olunması və ədalətli davranışlar ictimai və siyasi, bu baxımdan dövlətçilik üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial (ictimai) mədəniyyət cəmiyyətdə sosial norma və davranışlar məcmusundan meydana gəlir. Sosial mədəniyyətə cəmiyyətin təbəqələri arasında olan əlaqə və münasibətlərin tərzidə olur. Sosial mədəniyyət ictimai və məişət xarakterli davranış normalarının tərkibindən ibarətdir. Sosial mədəniyyətə cəmiyyətin təbəqələri arasında olan və əxlaqa söykənən davranış normaları aiddir.

Sosial mədəniyyət iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş sabit cəmiyyətlərdə daha yüksək olur. İqtisadi resursların sağlam əlaqələr və münasibətlər fonunda istifadəsi məhz iqtisadi mədəniyyətin siyasi mədəniyyətə yüksək xidmətlərindən ortaya çıxır. Sosial mədəniyyətin yüksəkliyi iqtisadi mədəniyyətin və siyasi mədəniyyətin yüksək səviyyəsindən asılı olur. Çünki iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş və maddi tələbatları yüksək səviyyədə ödənilən xalqın etik davranış normaları yüksək ola bilər. İqtisadi rahatlıq sosial rəvanlığı və sosial sabitliyi meydana gətirir. Sabit cəmiyyətlərdə dəyərlərdən rahat şəkildə istifadə özü elə mədəniyyətin yüksək olmasını göstərir. Kəsibçilik cəmiyyətə ağır zərbələr vurur və onun tənəzzülünü yaradır. Sosial itkiləri ortaya çıxarır. Sistemin normal fəaliyyəti üçün tələb olunan elementlərin kasadlığı sosial-siyasi infantilliyi ortata qoyur. Ümumiyyətlə isə sosial və milli mədəniyyətin baza olaraq yüksək olması iqtisadi resursların azlığından irəli gələn mənfə nətəcələrin qarşısını ala bilər. Bu baxımdan xalqın ümumi əzm

ruhu onun sarsılmasının qarşısını alır. Bu da tarixi vərdislərdən meydana gəlir. Məsələn, kasıb xalq öz mədəniyyət və incəsənət irsindən əl çəkmir, nümunələrin sayını artırmaqda davam edir. Burada iradə və dözümlü mədəni səviyyəni müəyyən qədər qoruyub saxlayır. Mədəni səviyyə siyasi rejimlərin xassələrindən də asılı olaraq gah yüksəlir, gah da aşağı düşür. Bu da ilk növbədə sərt və liberal yaradıcılıq və quruculuq mühitindən ortaya çıxır.

Sosial mədəniyyətin yüksək olması şərtlərini nəzəri baxımdan bu kimi formada ümumiləşdirmək olar:

-xalqın sosial mədəniyyəti ictimai şüurun və əməlin yüksək olmasından irəli gəlir. Burada yüksək səviyyə cəmiyyətə hörmətin yüksəkliyindən qaynaqlanır. Yüksək səviyyə odur ki, hər kəs öz sərhədləri çərçivəsində hərəkət edir və başqalarına xələl gəlmir;

-xalqın sosial yüksək mədəniyyəti total qaydada fərdlərin etik davranışlarından formalaşır;

-xalqın yüksək sosial mədəniyyəti cəmiyyətə təsir göstərən müsbət tendensiyalardan asılıdır;

-sosial proseslərin axın səviyyəsi xalqın sosial mədəniyyətinin göstəricisidir;

-sosial ünsürlərin və sosial təbəqələrin arasında olan harmonik vəhdət sosial mədəniyyətin yüksəkliyini şərtləndirir;

-sosial bazanın dövlətçilik üçün əsas rol oynaması, dövlətin bundan faydalanmaq imkanlarının yaranması da xalqın sosial mədəni səviyyəsinin yüksəklik göstəricisidir;

-maddi-sosial təminat, dəyərlərin yönləndirilməsi istəyi və arzusu, qabiliyyəti də xalqın sosial mədəni səviyyəsinin yüksək olmasını şərtləndirir.

Sosial mədəniyyətin yüksəkliyi və sosial davranış normalarının və vərdislərinin yüksək səviyyəsi haqqında daha çox fikirlər bildirmək olar.

Elm mədəniyyəti

Elm mədəniyyətinin yüksəkliyi sistemli olaraq elmlə məşğul olmaqdan və onun nailiyyətlərini tətbiq etmək səviyyəsindən asılıdır. Elm mədəniyyəti elmin yüksək olduğu cəmiyyətlərdə daha yüksək səviyyədə inkişaf edir. Elm mədəniyyəti xalqın elmə və yaradıcılığa olan meyindən, elmlə məşğuliyətindən və elmdən qazandıqları nailiyyətlərdən ibarətdir. Elmi mədəniyyətin yüksək olması tədqiqatın çoxluğundan, nümunələrin keyfiyyətindən və tədqiqatla məşğul olanların say çoxluğundan irəli gəlir. Keyfiyyətli elmi tədqiqatlar və onların dövlətə, cəmiyyətə və xalqa ümumi xidməti məhz elm mədəniyyətinin yüksək səviyyəsindən xəbər verir. Elm mədəniyyəti xidmət mədəniyyətidir. Dövlətə və cəmiyyətə xidmətlərin səviyyəsidir. Eyni zamanda bəşəriyyətə xidmətlərin səviyyəsidir. Mədəni xalqlar daha çox elmi nailiyyətlərdən sülh məqsədləri və firavanlıq üçün

istifadə edirlər. Elm mədəniyyətinin ən dəyərli əsasları bütünlükdə insanlığa xidmət etməkdən ibarət olur.

Elm mədəniyyətinin yüksək səviyyə əsasları ilə bağlı bu kimi fikirlər bildirmək olar:

-elmi potensial sahələrinin çoxluğu xalqın elmi səviyyəsinin yüksək göstəricisidir;

-elmi kadr hazırlığı mərkəzlərinin texniki bazasının çoxluğu elmi səviyyənin yüksəkliyidir;

-elmin təhsildə mənimsənilməsi səviyyəsi xalqın mədəni səviyyəsinin göstəricisidir;

-elmin cəmiyyətlə və dövlətlə harmonik vəhdəti məhz xalqın elmi səviyyəsinin yüksəkliyini əks etdirir;

-dövlətin elmə yüksək qayğısı elmi səviyyənin yüksək faktorudur;

-cəmiyyətin elmə münasibət səviyyəsi elə xalqın elmi səviyyəsinin yüksək olması amilini şərtləndirir;

-elmin təhsil yolu ilə tədrisi, elmin məktəblərdə öyrədilməsi səviyyəsi xalqın elmi səviyyəsinin yüksək olmasından xəbər verir;

-elmi-texnoloji innovasiyaların yüksək səviyyəsi məhz xalqın elmi səviyyəsinin yüksək göstəricisidir;

-xalqın elmi mədəniyyətinin yüksəkliyi onun yaradıcılıq (kitablar, digər əsərlər və s.) və quruculuq (elmi-texnoloji vasitələr) nümunələrindədir.

III FƏSİL

Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər

Beynəlxalq münasibətlərdə rəqibliyin dərəcələnməsi əsasları

Rəqabət iki və ya da çox tərəfin müəyyən obyektlər qazanmaq uğrunda həyata keçirdikləri mübarizədir, yarışmadır. Yarışmada eyni mövqedən çıxış edənlərin qarşılıqlı olaraq mübarizəsi meydana gəlir. Burada maraqların təmin edilməsi başlıca məqsədlərə çevrilir. Rəqabətin tərəfləri olur. Rəqabətdə qruplaşma da meydana gəlir. Bu qruplaşma ittifaqların, müttəfiqliyin meydana gəlməsini şərtləndirir. Qruplaşma inkişaf və müdafiə strategiyasından meydana gələn bir vəziyyətə çevrilir.

Beynəlxalq münasibətlər maraq sferaları müstəviləridir. Bu müstəvilər fərqli elementlərdən təşkil olunur. Dövlətlərin ərazi və əhali potensialı fərqləri, daxili resurslar və onların sistemləşdirilməsi fərqləri məhz dünya siyasətinin fərqli əsaslarını meydana gətirir. Dünya siyasətinin fərqli əsasları ardıcıl olaraq fərqlər üzərində davam edə-edə formalaşır. Təbii ki, formalaşma proseslərində trayektoriyalar bir-birini əvəz edə bilər. Bu da özlüyündə dünya siyasətinin fərqli müstəvisini formalaşdırır. Regionlarda ümumdünya və ümumbeynəlxalq münasibətlər müstəvisi üzrə fərqli çəkilərə malik olan siyasət arenaları meydana gəlir. Fərqliliyin rəqabəti müəyyən məkanlarda fərqli potensial çəkilərini və kəmiyyətlərinin yaranmasını şərtləndirir. Fərqlilik öz ardınca fərqliliyi meydana gətirir. Bu qayda ilə inkişaf dinamikası təmin olunur. Dünya siyasətinin (dövlətlərin daxili siyasəti ilə beynəlxalq siyasət cəm halda dünya siyasətini formalaşdırır) fərqliliyi ümum müstəvi üzrə dərəcələnmələri zəruri edir. Dünya siyasəti sistem daxili və sistemlərarası əlaqələr üzrə horizontal və şaquli əsaslarla meydana gəlir. Onun tərkibi bir-birilə bağlı olan və paralelliklə, kəsişmələrlə xarakterizə olunan istiqamətlərdən formalaşır.

Beynəlxalq münasibətlər əsasən onun üzvləri, siyasətin əsas subyektləri olan dövlətlər tərəfindən formalaşdırılır. Beynəlxalq əlaqələr dərəcələnilir, təsnif olunur. Dövlətlər güclərinə görə maraqlarını təmin etmək siyasətini həyata keçirirlər. Maraqların təminatı dövlətlərin xarici aləm, yəni öz sərhədlərindən kənar mühit üzrə maraq sferalarını böyüdür. Maraq sferaları öz ardınca yeni maraq sferalarını meydana gətirir. Dövlətlərin böyüməsi iki mühüm gücdən, iki mühüm sistemdən asılı olur. Daxildə güclənən, öz potensialını artıran dövlətlər çalışırlar ki, daxili potensial ilə xarici potensial arasında əlaqə yaratsın və daxilini xarici ilə birləşdirsin. Bu birləşmə uzanmaya xidmət göstərir. Burada xarici siyasətin trayektoriyası və məkan üzrə potensialı daxili potensialı böyüdür. Dövlətin daxili və xarici məkan üzrə siyasəti həyata keçirmək məkanı genişlənilir.

Dünyanın resurslarına daha çox yiyələnmək böyük dövlətlərin marağ dairəsində olur. Marağ dairəsinin böyüməsi geosiyasi regionun əhatəsinin genişləndirir. Marağ dairələri uğrunda böyük və orta gücə malik olan dövlətlərin rəqabət siyasəti həyata keçirilir. Rəqabət siyasətinin məkanları da dərəcələndir. Burada mərkəzi subyektdən, yəni marağ genişləndirmək siyasətini təmin edən dövlətdən onun maraqlarının əks olunduğu sahələr, dairəvi və digər formalı qurşaqlar meydana gəlir. Bir böyük dövlət çalışır ki, öz ətrafında olan təhlükəsizlik qurşaqlarını, kəmərlərini daha da genişləndirərək möhkəmləndirsin. Burada başlıca məqsəd xaricdən əldə olunan resurslar hesabına daxili gücləndirmək və **daxil-xaric** qarışıq böyük təsir məkanına yiyələnməkdən ibarətdir.

Dövlətlər arasında rəqabət mübarizəsinin nəticəsi olaraq, həm də əsasən xarici təsir dairələrində yerləşən kiçik dövlətlərin daxili sistem üzrə böyüyən, yəni ölkələrin daha çox daxili inkişafı üzrə böyüyən, sahələrdə maraqların artmasını nəzərə alaraq, böyük dövlətlər daha çox orta və kiçik gücə malik olan dövlətlər üzərində nəzarət imkanlarına sahib olmaq istəyirlər. Bu nəzarət imkanları böyük dövlətləri kiçik dövlətlərə bağlayır və eləcə də regional münasibətlər bütövünü meydana gətirir.

Böyük dövlətlər arasında dünyanın ayrı-ayrı məkanlarında xarici siyasət üzrə rəqabət həyata keçirilir. Buna geosiyasi rəqabət, yəni məkan və onun “canlı mexanizmi, canlı sistemi” üzrə rəqabət mübarizəsi adını da vermək olar. Bu rəqabət mübarizəsi dünyanı müxtəlif panellər, müstəvilər üzrə bölür. Bölünmə prosesləri rəqabətin ardıcıl nəticəsi olaraq baş verir. Həm də iştirakçıların sayı hesabına rəqabət mərkəzləri yaranır. Rəqabətdən meydana gələn mərkəzləşmə regional kəmiyyəti artırır. Məsələn, Avro-atlantizm bir mərkəz rolunu oynayır. Avro-atlantizm rəqabətin nəticəsi olaraq meydana gəlmiş və bu gün də güclənən bir mərkəzləşmiş mürəkkəb qurum kimi böyük potensiala malik olur.

Rəqabət də dərəcələndir. Belə ki, dünyanın əsas aparıcı güc mərkəzləri arasında rəqabət mübarizəsində güc mərkəzlərinin ətraflarında yerləşən sıra dövlətlər, məkanlar rəqabət əhəmiyyətinə görə dərəcələndir. Bu dərəcələnməni məhz inkişaf, geosiyasi maraqların artması və müdafiə istəkləri meydana gətirir. Rəqabətin dərəcələnməsini mərkəz-periferiya vəhdətinin məsafəsi, mərkəzdən ətraflara doğru uzunluq məsafəsi, ümumiyyətlə isə diametrial rəqabət məkanı meydana gətirir. Məsələn, Rusiya ilə ABŞ dünyanın əsas hərbi-siyasi mərkəzləridir. Bu dövlətlər öz ətraflarında qurşaq yaradırlar. Rusiya qurşağına –birinci dərəcəli qurşağına-ətraf keçmiş SSRİ respublikaları aid edilir. Sonrakı qurşağı isə postsosialist məkanları təşkil edir. Rusiya özünün birinci dərəcəli qurşağında, təhlükəsizlik səddində ABŞ-ın iştirakını güclü qısqançlıqla qəbul edir. İkinci dərəcəli qurşaqda isə bu qısqançlıq bir qədər zəif olur. Rəqabət mübarizəsinin dərəcələnməsi həm qurşaqlar üzrə müəyyən olunur, həm də sərhəd ətrafı yerləşən böyük dövlətlərin iştirak səviyyələri

ilə müəyyən edilir. Məsələn, keçmiş SSRİ məkanında Rusiya ABŞ-ı qısqançılıqla qəbul edir, Avropanı ondan bir qədər az qısqanır. Regional güclü dövlətlər olan Çin, Hindistan, Türkiyə, İran kimi dövlətləri isə az dərəcədə qısqanır. Bu baxımdan da rəqabət subyektlərə görə dərəcələndirilir. Rəqabət həm məkana görə dərəcələndirilir: ABŞ və Rusiya birinci dərəcəli məkanda rəqabət həyata keçirir, bu, Rusiya üçün ən yüksək dərəcəli rəqabətdir, məsələn, Ukraynada bu hal yaşanır. Rusiya İran və Türkiyənin Cənubi Qafqazda maraqlarını qəbul edir və az dərəcədə qısqanır. Çünki başa düşür ki, tarixi, etno-mədəni bağlılıq mövcuddur. Bu, ikinci dərəcəli qısqançılıq hesab oluna bilər.

Böyük dövlətlər arasında olan rəqabət mübarizəsində dərəcələnmələri meydana gətirən digər faktorlar da vardır. Məsələn, etnik-mədəni bağlılıq amili rəqabətin dərəcəsini artırır. Məsələn, Slavyan dövlətlərində Qərbin fəal iştirakı Rusiyanın maraqlarını, etno-millət maraqlarına güclü zərbələr vurur. Rusiya ilə digər slavyanları vahid bir məkan bağlayır. Qərb çalışır ki, bu məkanın bütövlüyü yaranmasın və panslavyançılıq formalaşmasın və regionda **etnokratiyaya, etno-millət mondializmə** səbəb olmasın. Türk dünyasında, Ərəb dünyasında da bu kimi problemlər yaşanmaqdadır.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin tarazlı əsaslarla formalaşmasında böyük dövlətlərin mübarizəsi-rəqabətə və müttəfiqliyə, qruplaşmağa əsaslanan mübarizə

(XXI əsrin geosiyasi reallıqları kontekstində)

Dünya siyasəti sistemi və onun tərkibi olan beynəlxalq münasibətlər sistemi ayrı-ayrı dövlətlərin maraqları uğrunda həyata keçirdikləri mübarizədən öz daxili mahiyyətini meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında dünyanın müxtəlif gücə malik olan və beynəlxalq münasibətlərin, eləcə də dünya siyasətinin əsas subyektləri olan dövlətlər iştirak edirlər. Dövlətlərin fərqli gücləri beynəlxalq münasibətlər sistemində, münasibətlərin formalaşmasında, sistemlərin istiqamətlərinin meydana gəlməsində onlar arasında fərqli mövqeləri meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlər öz rəqabət mübarizələrini iqtisadi, siyasi, hərbi və s. istiqamətlər üzrə həyata keçirirlər. Ümumiyyətlə isə qeyd etmək olar ki, rəqabət mübarizəsi dövlətin bir forma kimi güclənməsini təmin edən, onun güclü olmasını şərtləndirən kriteriyaların daha da güclənməsinə xidmət edir. Kriteriyaları güclənməsi ilə ümumən dövlətin güclü olmasına gətirib çıxarır. Dövlətin güclü olmasını şərtləndirən kriteriyalar ərazi, əhali, coğrafi mövqe, hansı regionda yerləşməsi, dünya okeanına çıxış imkanları, eləcə də iqtisadi və hərbi resurslardan ibarətdir. Həmin kriteriyaların özlərini də iki baza istiqamətə ayırmaq olar: **birincisi, məkan kriteriyaları**-bura ərazi amili

aidir. Həmçinin dövlətin hansı geosiyasi regionda yerləşməsi də əhəmiyyət kəsb edir. İkincisi, məkan üzərində olan resurslar amili. Bura işə siyasi, iqtisadi sistemləri meydana gətirən bütün ünsürləri, məkanın üzərində ola maddi-təbii resursları və onların istifadəsi sistemlərini aid etmək olar.

Dövlətlərin rəqabət mübarizələri məhz dövlətin daxili və beynəlxalq gücünü özündə əks etdirən kriteriyaların güclənməsinə və daha çox komponentlər əldə etməsinə xidmət edir. Bu baxımdan dünyanın ayrı-ayrı regionlarının maraq dairələrinə bölünməsi və regionların resursları üzərində nəzarət imkanlarının genişləndirilməsi məhz dövlətlərin rəqabət siyasətinin əsasını təşkil edir.

Dövlətlərin rəqabət siyasəti **güclənmə** və **müdafiə** məqsədlərinin təmin olunmasına da əsaslanır.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin tarazlı əsaslarla formalaşmasında böyük dövlətlərin rəqabət mübarizəsi bir tərəfdən sabit dünya sistemində xidmət edərsə, digər tərəfdən böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının formalaşmasını təmin edən vasitələr və istiqamətləri özündə cəmləşdirən proseslərə çevrilir. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin tarazlı əsaslarla formalaşması rəqabəti, müttəfiqliyi və qruplaşmanı özündə əks etdirir. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin tarazlı əsaslarla formalaşması başlıca olaraq dünyanın ayyır-ayrı nüfuz dairələrinə bölünməsinə özündə əks etdirir.

Tarixin inkişaf dinamikası onu müxtəlif dövrlərə və mərhələlərə bölmüşdür. Dövlər və mərhələlər müxtəlif qlobal hadisələrin baş verməsi ilə bir-birindən ayrılmışdır. Regionların ictimai-siyasi proseslərinə qlobal təsirlər edən hadisələrlə elə mərhələlər meydana gəlmişdir. Məsələn, dünya müharibələri, SSRİ-nin dağılması kimi mühüm dəyişikliklər gətirən hadisələr elə siyasi tarixin formalaşmasının əsasında qərarlaşmışdır. Bununla yanaşı, zamanın ardıcıl qaydada hesablanması da tarixin dövrlərə və mərhələlərə bölünməsinə zəruri etmişdir. Ayrı-ayrı regionlarda zəncirli proseslərin özləri elə inkişaf meyarlarını aşkarlamışdır. Aşkar olunan tərkiblər və vəziyyətlər elə inkişaf dövrlərinin xassələrini ortaya çıxarmışdır. İnkişaf qanunauyğunluqlardan və zərurətdən ortaya çıxdığından, şərti olaraq meydana gələn təzahür elə inkişaf eralarının formalaşmasının əsaslarını meydana gətirmişdir. Bu baxımdan sənayenin inkişafı, sənayedə yeni texnologiyanın tətbiqi və realizə üçün yeni bazarların axtarışları sənaye məhsullarının qitələrdən-qitələrə doğru dövr edən hərəkət proseslərini yaratmışdır ki, resursların hərəkəti də inkişafın xassələrini zamana və regionlara münasibətdə ortaya qoymuşdur.

Bu dövr və mərhələlərdə dünya siyasətinin aparıcı qüvvələri mövcud olmuşdur. Əgər orta əsrlərdə dünya siyasətinin və onun tərkibi olan beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında İspaniya krallığı, Osmanlı imperiyası Avro-Asiya nəhəngləri, söz sahibləri idilərsə, XIX əsrdə-yeni dövrdə, Britaniya imperiyası dünya siyasətinin aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir. Britaniya

imperiyası quru-dəniz imperiyası rolunu oynamışdır. Bununla yanaşı, Fransa imperatorluğu (Fransa kolonial imperiyası), Rusiya imperiyası (I Pyotr-un dövründən imperiya adlanmağa başlamışdır) kimi güc mərkəzləri olan dövlətlər də dünya siyasətinin əsas aktorları olmuşlar. XX əsrin birinci yarısında Avropada Almaniya, Asiyada isə Yaponiya təsiredici qüvvəyə malik idilərsə, XX əsrin ikinci yarısında isə planetar məkanları əhatə edən ideoloji cəbhələrə rəhbərlik edən ABŞ və SSRİ kimi oyunçular meydana gəlmişdir və dünyanın “quru” və “su” imperiyaları rolunu oynamışlar. XX əsrin sonlarından isə Avrasiya materikində yeni geosiyasi dəyişikliklər meydana gəlmiş və iqtisadi təkamülün davamedici əsaslarından meydana gələn potensialın təsirlərindən və SSRİ-nin çökməsindən ortaya çıxan yeni subyektlərinin hesabına Avropada yeni mərkəzləşmə prosesləri həyata keçirilmiş, həmçinin Çin və Hindistan kimi yeni oyunçular peyda olmuşlar. Bu baxımdan da hər bir yüzilliyin öz aparıcı güc mərkəzləri formalaşmışdır. Formalaşma prosesləri bir tərəfdən güc mərkəzlərini (*yəni nisbətən daha çox təsir edən dövlətləri və dövlətlər ittifaqını*) meydana gətirmiş, digər tərəfdən də güc mərkəzlərinin qlobal fəaliyyətləri dünya siyasətinin aparıcı mərkəzlərini ortaya çıxarmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, XXI əsrdə reallıqlar dəyişmiş, XX əsrin sonlarında sosialist-kommunist ideologiyasının rəhbəri olan SSRİ Atlantika bloku ilə mübarizədə məğlub olmuş və buna görə də sosialist blokunda qarışıqlıqlar dövrü başlamışdır. Kapitalizmə keçid elə sosialist blokunun əksər üzvlərini Atlantika blokuna transfer etmişdir. Lakin bu proseslərin coğrafi horizontallar üzrə davam etməsində problemlər yaranmışdır. Bu baxımdan XXI əsrin ikinci onilliyində geosiyasi vəziyyət yenə də köklü dəyişikliyə uğramaqdadır. Bunun əsas səbəbi Avropada genişlənən məkan prinsipləri ilə iqtisadi-siyasi ittifaqın formalaşması, Rusiyanın postsovet məkanındakı fəaliyyətinə özü tərəfindən yeni impulsların daxil olması, postsovet məkanında yenidən maraqlarının meydana gəlməsi, Asiyada Çin kimi böyük bir iqtisadi –siyasi mərkəzin formalaşması, Hindistanın yeni dünya nizamına fəal qoşulmasından irəli gəlir. Rusiyanın iqtisadi cəhətdən güclənməsi bu dövlətin keçmiş sosialist blokunda neoimperialist maraqlarının genişlənməsi istəklərini ortaya çıxarmışdır. Bunun səbəblərindən birinin imperiyalara xas olan genişlənmə siyasətidirsə, digər səbəbi isə Avrasiyada, xüsusilə, Avropada bu dövlətə qarşı anti-rus hərbi-siyasi bloku olan NATO-nun genişlənməsidir. Bu genişlənmə tarazlığın pozulmasına səbəb olmuş və Rusiyanın özünün müdafiəsinin güclənməsini labüd etmişdir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, tarazlıqlar əks tərəfin güclənməsinə qədər qeyri-tarazlıqlarla müşahidə olunacaqdır və müəyyən müddətdən sonra təkrar olaraq tarazlıqlar meydana gələ biləcəkdir.

Nəzərə alsaq ki, dünya məhz müxtəlif gücə malik olan dövlətlərdən təşkil olunan və bu baxımdan rəngarəng tərkibdən ibarət olan vahid bir ictimai-siyasi-etno-mədəni sistemdir, mexanizmdir, onda belə nəticəyə gəlmək olar ki,

ümumiyyətlə, dünya siyasət sistemində, geosiyasi məkanlar bütövündə tam bərabərlik prinsip ilə balanslı vəziyyət mövcud ola bilməz. Balanslı vəziyyətlərin meydana gəlməsi tək mütləq bərabərlik prinsiplərindən yox, həm də nisbi bərabərlik prinsipindən ortaya çıxır. Dünya siyasəti sisteminin, eləcə də onun tərkibi olan beynəlxalq münasibətlər sisteminin balanslı əsaslarla təmin olunmasını baza olaraq böyük dövlətlər təmin edirlər. Böyük dövlətlər həm öz orbitlərində, yəni məkan tutduqları coğrafi-siyasi regionlarda, həm də dünyanın digər regionlarında maraqlarını nümayiş etdirirlər və maraqlarını təmin etmək üçün iqtisadi, siyasi və hərbi xarakterli mübarizələrə, müharibələrə qoşulurlar. Bu rəqabət mübarizəsi bir tərəfdən ümumdünya siyasi və iqtisadi sabitliyinə zərbələr vurur, digər tərəfdən də böyük dövlətləri qlobal fəlakətlərdən və itkilərdən çəkindirir. Burada mübarizə və çəkindirmə dünya siyasəti sisteminin, ümumdünya əlaqələr və münasibətlər sisteminin qeyri-mütləq formalı bərabər əsaslı balanslı vəziyyətini meydana gətirir.

Mövzunun aktuallığı. Ümumdünya siyasəti sistemi dövlətlərdəxili və beynəlxalq siyasət sistemlərindən təşkil olunur. Dünya dövlətləri arasında olan münasibətlər sistemli əsaslara malikdir. Dövlətlər arasında əlaqələr müəyyən qaydalarla, nizamlı formalarla həyata keçirilir. Ümumdünya siyasəti daima vahid sistem daxilində horizontal və şaquli qaydada şaxələnir. Hər bir proses ümumdünya siyasəti sistemi daxilində yuxarıya və ətraflara doğru dalğalanmanın və şəbəkələnmənin əsaslarını meydana gətirir. Bütün proseslər bir-birilərinin daxilərindən baş verir. Bu baxımdan da inkişaf dinamikası müxtəlif başlanğıc və sonları olan trayektoriyalardan meydana gəlir.

Dünya özü müxtəlif çalarlı strukturlardan ibarət olan vahid bir sistemdir. Vahid dünya sisteminin tərkibi dövlətlər və onların təşkil etdikləri təşkilatlardan ibarət olan siyasi strukturlardan ibarətdir. Dünya siyasi sisteminin tərkibi müxtəlif gücə malik olan dövlətlərdən təşkil olunur. Bu dövlətlər ümumdünya münasibətlər və əlaqələr sisteminin mexanizm subyektləri rolunda çıxış edirlər.

Dünya sistemi və onun tərkibi olan beynəlxalq münasibətlər sistemi müxtəlif gücə malik olan dövlətlərdən ibarətdir. Hər bir dövlət çalışır ki, beynəlxalq münasibətlərdə özünün regional və regiondan kənar gücünü formalaşdırmış olsun. Beynəlxalq münasibətlərin reallıqları, maraqlar uğrunda real mübarizələr prinsipindən çıxış edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq münasibətlərin aktorları olan dövlətlərin hər biri öz maraqlarını təmin etmək uğrunda mübarizə aparır. Bu mübarizədə onların gücləri formalaşmış olur və eləcə də gücləri zəifləyir. Qarşılıqlı güclənmələr bir tərəfdən radikal qarşıdurmaları, beynəlxalq gərginlikləri və riskləri meydana gətirirsə, digər tərəfdən qorxunu və təhlükələri üzərə çıxarır. **Bu baxımdan da radikal addımların sonu müəyyən anlarda qarşılıqlı güzəştlərə səbəb olur.** Məsələn, Rusiya ilə ABŞ arasında Ukrayna uğrunda həyata keçən rəqabət mübarizəsi bir müddət (2014-cü ilin fevral-aprel ayları) kəskin forma almış,

Rusiyanın üstünlüyü ilə xarakterizə olunmuş, müşahidə olunmuş, lakin bir müddətdən sonra iki böyük dövlətin qarşılıqlı kəskinləşmiş və bir-birilərinə qarşı təzyiqləndirici metodlarından, məsələn, sanksiyalardan istifadənin zəruriliyini meydana gətirmişdir. Rəqabət mübarizəsi hər iki tərəfə birbaşa zərər vuran addımlardan sonra kəskinliyindən bir qədər aşağı düşməyə başlamışdır və qarşılıqlı razılıqlar fonunda kompromislər güzətlər ortaya çıxmağa başlamışdır. Belə ki, 2014-cü ilin mart ayının 30-da Rusiya xarici işlər naziri Sergey Lavrov və ABŞ dövlət kaitibi Con Kerri arasında Fransa görüşündə belə bəyanatlar verilmişdir ki, onların hər ikisi Ukraynada baş verən prosesləri ölkənin daxili işi kimi qəbul edirlər və daxili işlərə qarışmanın yolverilməz olduğunu bəyan edirlər. Onların (xüsusilə Rusiyanın) mövqeyi ondan ibarətdir ki, Ukraynanın cənub-şərq hissələrində federalizasiya aparılmalıdır. Lakin Rusiya ABŞ tərəfindən sanksiyaların birbaşa tətbiqinə qədər Ukraynanın müvəqqəti hökumətini tanımaq istəmədiyini bəyan edirdi və Yanukoviç hökuməti ilə Ukrayna müxalifəti arasında imzalanmış 21 fevral razılaşması üzərində dayanırdı. Sonradan isə Rusiya Ukraynanın inqilabi çevrilişlə hakimiyyət başına gəlmiş hökumətini xarici işlər nazirləri səviyyəsində razılaşmalar, danışıqların aparılması fonunda qəbul etməyə başladı.

Mövzunun aktuallığına iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi**, beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasına idealizm prinsipi əsasında yanaşma. **İkincisi**, real maraqlar prinsipləri əsasında yanaşma. Birinci yanaşma ümumdünya münasibətləri sistemində bütün dövlətlərin bərabər hüquqlu olması və bərabər hüquqlar əsasında fəaliyyət göstərməsi prinsiplərinə söykənir. İkinci yanaşmada isə dövlətlərin real gücləri prinsipləri əsas götürülür.

Mövcud dünya düzəni forması və kompleksi müxtəliflikdən meydana gələn bir sistemdir. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin müxtəlifliyi onun tərkibini təşkil edən və mexanizmsini formalaşdıran dövlətlərin müxtəlif güclərə malik olmasından irəli gəlir.

Dünyanın tarixi-siyasi inkişaf prosesləri ona gətirib çıxarıb ki, dünya vahid mərkəzdən idarə oluna bilməz. Dünyanın ayrı-ayrı regionlarında həmin regionların sistemlərinin əsas aparıcı qüvvələrini təşkil edən iqtisadiyyat və sənaye mərkəzləri formalaşmaqdadır. Ayrı-ayrı materiklərdə (qitələrdə) və coğrafi-siyasi regionlarda iqtisadi və siyasi mərkəzlərin formalaşması həmin regionlarda və məkanlarda təsiredici güc mərkəzlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu güc mərkəzləri sənayenin və informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi zaman ardıcılığında öz güclərini daha da artırmaq siyasətini həyata keçirirlər. Böyük dövlətlər öz güclərini iyerarxiyalı münasibətlər və əlaqələrdən ibarət olan siyasi-iqtisadi sistemlərdə şaquli və üfqi trayektoriyalar üzrə genişləndirmək siyasətini həyata keçirirlər. Böyük dövlətlərin horizontal genişlənmə siyasəti onların öz sərhədlərindən

kənara çıxmasına gətirib çıxarır. Bu da nəticədə böyük dövlətlər arasında siyasi və iqtisadi, eləcə də bu maraqları müdafiə etmək məqsədini daşıyan hərbi rəqabətə gətirib çıxarır. Böyük dövlətlər balanslaşdırma siyasətini həyata keçirməyə çalışırlar. Bu balanslaşdırma siyasəti də onların real olaraq dünya ərazilərini de-facto və de-jure bölməyə əsaslanır. Onların balanslaşdırılma siyasəti başlıca olaraq liberal metodlarla və radikal üsullarla həyata keçirilir. Bu balanslaşdırma siyasətində güc tətbiqetmə və çəkəndirmə böyük təsir göstərir. Dünya siyasəti sistemi qeyri-mütləq bərabər güclərə malik olan böyük dövlətlər arasında geosiyasi, geohərbi (geostrateji) və geoiktisadi mübarizələrdən formalaşır.

Beynəlxalq münasibətlərdə rəqabət mübarizəsi ayrı-ayrı regionlarda dövlətlər arasında balanslı münasibətlərin formalaşmasının əsasında dayanır. Rəqabət mübarizəsi iki baza istiqamətdə balanslaşdırmanı yaradır: **birincisi**, böyük dövlətlər başqa dövlətlər üzərində təsir imkanları qazanmaq üçün coğrafi təsir dairəsinin genişlənməsi siyasətini həyata keçirirlər. Məsələn, Avropa ABŞ və Rusiya üçün bir məkan olaraq rəqabət mübarizəsi məskənidir. Nəticədə bir-birləri ilə qarşılaşırlar. Bu qarşılaşma məkanlarında kəsişmələr və toqquşmalar meydana gəlir. Rusiya Ukraynada güclənir, ərazisini ələ keçirir. ABŞ isə onun horizontal genişlənməsinin qarşısını almaq üçün sanksiyalar tətbiq edir. Burada bir böyük dövlətin ətraflara doğru genişlənməsi digər böyük dövlətin təzyiqləri ilə qarşılaşır. Təzyiq vasitələri olaraq iqtisadi və siyasi metodlardan istifadə olunur. Eləcə də olur ki, qarşılıqlı güzəştlərdən balanslı vəziyyətlər ortaya çıxır. Qarşılıqlı güzəştlər qorxu və ehtiyatdan – global müharibə təhlükəsindən, eləcə də iqtisadi itkilərdən meydana gəlir.

Digər bir istiqamət isə sistem daxili yuxarı trayektoriya üzrə formalaşır. Bir böyük dövlət çalışır ki, ətraf kiçik dövlətlərin iqtisadi və siyasi sisteminə nüfuz etsin, burada qazanclar əldə etsin və öz gücünü qoruyub saxlasın. Həmin kiçik dövlətin iqtisadiyyat və siyasət sistemində digər bir böyük dövlət də iştirak edir. Bu da yuxarıya doğru, yəni sistemin piramidal quruluşu boyunca böyük dövlətlərin müvafiq dövlətlərdə rəqabət mübarizəsini meydana gətirir. Bu rəqabət mübarizəsindən də müəyyən koordinativ nöqtələrdə tarazlı vəziyyətlər meydana gəlir.

Mövzunun aktuallığını aşağıdakı əsaslarla konkret şəkildə ümumiləşdirmək olar:

Güç reallıqları baxımından

-tarixin inkişaf trayektoriyası iqtisadi-siyasi və hərbi cəhətdən müxtəlif gücə malik olan dövlətləri (aparıcı təsirə malik olan dövlətləri) meydana gətirib. Dünya siyasi sistemi, eləcə də onun tərkibi olan beynəlxalq

münasibətlər sisteminin möcud rəngarəngliyi dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmasını zəruri etməkdədir;

-böyük dövlətlərin potensiallarından irəli gələrək vəzifə və funksiyaları genişlənməkdədir və bu da reallıqda onlar üzərində daha da geniş məsuliyyəti meydana gətirir;

-böyük dövlətlər öz yerləşdikləri coğrafi-siyasi regionlarda ətraflarında təsir zolaqları, müdafiə qurşaqları yaratmaq xarakterinə malikdirlər ki, bu da onların ətraflara doğru böyüməsinin əsaslarını meydana gətirir. Bu böyümə prosesi digər dövlətlərin böyümə proses ilə müxtəlif coğrafi məkanlarda qarşılaşır;

-ümumdünya siyasi sisteminin tərkibi olan güc mərkəzləri ayrı-ayrı coğrafi-siyasi regionlarda qərarlaşıb, bu baxımdan da vahid mərkəzdən idarə olunmaq qeyri-mümkündür;

-dünya özü ayrı-ayrı regionlarda olan güc mərkəzlərindən təşkil olunub;

-mövcud qloballaşma şəraitində dünyanın iqtisadi, maliyyə, hərbi-siyasi baxımdan bir mərkəzdən idarə olunması qeyri-mümkün hala çevrilmişdir;

-ümumdünya terroru ilə, transmilli cinayətkarlıqla, eləcə də ümumdünya ekoloji problemləri ilə bağlı mübarizə aparmaq bir dövlətin imkanları xaricindədir

İdeallıqlar-liberalıqlar baxımından,

-dünyanın reallığı ondan ibarətdir ki, dünya siyasi sistemi ayrı-ayrı gücə malik olan subyektlərdən təşkil olunub və ümumdünya mövcudluğu prinsipi qorunub saxlanılır və bu prinsipin qorunması yenə də davam etməlidir;

-beynəlxalq hüququn ədalətli mahiyyəti qismən də olsa mövcuddur və ayrı-ayrı məkanlarda universallığı və ədaləti özündə əks etdirir və bu baxımdan da rəngarənglik qorunub saxlanılır. Böyük dövlətlər nəzəri qaydalara əsasən digər dövlətlərə qarşı ümumən liberal və yumşaq mövqe nümayiş etdirirlər;

-bütün dünya üzrə sistem daxili əlaqələrdə böyük dövlətlərin gücləri qlobal və regional məkanlarda müharibələrin qarşısını almalıdır;

-böyük dövlətlər arasında qlobal rəqabətdə beynəlxalq hüquq normalarından işğallrın, təcavüzlərin qarşısını alan faktorlar kimi istifadə olunur. Nəzəri aspektlər reallıqlarda “şişmənin” qismən də olsa qarşısını alır;

-böyük dövlətlərin beynəlxalq balanslı münasibətlərin meydana gəlməsində rəqabət mübarizəsində idealizm prinsipləri bir çox hallarda kəskin müdaxilələrin qarşısını alır ki, bu da nəticədə bölüşdürülmənin meydana gəlməsinin bazasında dayanır.

Yaxın gələcək üçün Azərbaycanın xarici siyasətinin əsasları: regionda və regiondan kənar da beynəlxalq münasibətlərin istiqamətləri-geosiyasi aspektlər

Xarici siyasət dövlətin daxili siyasətinə xidmət edən, bu baxımdan ölkənin potensialını artıran və onu beynəlxalq münasibətlərdə siyasi çəki elementinə çevirən əsas fəaliyyət istiqaməti olaraq **strateji** və **taktiki** məzmunu özündə əks etdirir. Xarici siyasəti və beynəlxalq münasibətləri gücləndirmək, zənginləşdirmək üçün ən əsas prinsip strategiyamı düzgün müəyyən etməkdən ibarətdir ki, bu da birbaşa dövlətin özünün həm mövcudluğuna (burada ərazi bütövlüyünün işğallardan qorunub saxlanılmasına), həm də güclənməsinə xidmət edir. Xarici siyasətdə müəyyən olunan strategiyanın məzmununun və müddətinin etibarlılığı ölkənin daxili potensialından asılıdır və bu potensialın xarici hədəflər üçün düzgün istifadəsi ilə əlaqəlidir. Strategiyalar sahələri əhatə etməklə, məqsədlərə söykənərək müddətlər üçün tələb olunan vasitə və istiqamətdir, planlardır, böyük hədəflərə çatmaq yolları kompleksidir. Buna görə də bir subyekt kimi daimi mövcudluğa xidmət edən fəaliyyətə uyğun şəkildə **yaxın, orta və uzun müddət** üçün xarici siyasət strategiyası düzgün və güclü şəkildə müəyyən edilən dövlət beynəlxalq aləmdə həm özünü qoruyur, həm siyasi çəki (təsir gücü) əldə edir, həm də nüfuz (avtoritetlik, hörmət) qazanır. Təbii ki, qeyd edilən strateji müddətlər üçün xarici siyasətin gücü həm də düzgün seçilən və strategiyanın tərkibi olan **taktikadan** asılı olur. Taktika əsasən real siyasətə əsaslanır və zaman, şərait, məkan amillərini özündə əks etdirir. Bu nöqtəyə nəzərdən də taktiki səhvlər (siyasətin icrası zamanı atılan praktiki addımların qeyri-düzgünlüyü və faydasızlığı, nəticəsizliyi) düzgün strategiyamı da korlaya bilər ki, bu da nəticədə səmərəsiz siyasətə gətirib çıxarar.

Artıq iyirmi ildir ki, Azərbaycanın xarici siyasətinin bazasında, strategiyasının məğzində (ruhunda) məhz **balanslaşdırılmış** məzmun durur və həmin tərkib yumşaldıcı funksiya yerinə yetirərək, Şimal-Cənub, Qərb-Şərq siyasət axınları birləşməsində (qovşağında) ölkənin özünün mövcudluğuna və güclənməsinə xidmət edir. Geosiyasət nəzəriyyələrinə (konsepsiyalarına) görə, Azərbaycan Avrasiyada çox gərgin bir geosiyasi məkanda, zolaqda (müxtəlif siyasi- mədəni cərəyanlar qarışığında, toqquşmasında, kəsişməsində) yerləşir. Bu coğrafi və siyasi-mədəni mövqe həm indiki davmedici dövr, həm də gələcək üçün düşünülmüş və faydaverici siyasətin icrasını tələb edir. Ölkənin çətin, bu baxımdan gərgin geosiyasi, geoiktisadi, geomədəni və geostrateji mövqeyi (müxtəlif siyasi axınlar qarşılaşmasında yerləşməsi) onun beynəlxalq münasibətlərdə asan və sabit şəraitdə iştirakının təmin edilməsi üçün bir çox keçilməzliklər yaradır. Azərbaycan təbii ki, regionda müxtəlif istiqamətli siyasi cərəyanları yaradan və regional məkanlar üzrə transferini təmin edən və bu baxımdan cərəyanlar şəbəkəsi formalaşdıran böyük

dövlətlərin təzyiqinə məruz qalır. Çünki siyasi cərəyanlar geosiyasi maraqlara xidmət edir və hər bir böyük dövlət ona bağlı olan regionlarda öz maraqlarını təmin etmək üçün kiçik dövlətlərə təzyiqlər edirlər. Bu məsələdə maraq amili böyük dövlətlərin özlərinin humanist siyasətini kölgədə qoya bilir və bununla da kəskin rəqabəti üzə çıxarır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ölkə Qərbi siyasətini qısqançlıqla qarşılayan və bundan təhlükəsizlikləri üçün ehtiyat edən digər böyük dövlətlərin əhatəsində yerləşibdir. Bu regional güc mərkəzləri Xəzər-Qara dəniz regionu qurşağına daxil olan və kənar güc mərkəzlərinin maraqlarını daşıyan siyasi axınların regiona daxil olması zamanı özünümüdafiə instinkti nümayiş etdirirlər və nəticədə coğrafi məkan subyektləri təzyiqlərə məruz qalırlar.

Regional geosiyasi müstəvidə Azərbaycanın yaxın gələcək üçün xarici siyasətinin, eləcə də xarici siyasət fəaliyyətinin üst qatı, daha dəqiq desək, nəticəsi (məhsulu) olan beynəlxalq münasibətlərinin formalaşmasına baza struktur istiqamətləri baxımından (burada coğrafi ərazi, həyatı əhəmiyyətli məkan) **iki aspektdən yanaşmaq olar: birincisi**, regionda güc mərkəzləri hesab edilən regional böyük dövlətlərin (Rusiya, Türkiyə, İran), həmçinin regiondan kənarında mövcud olan böyük güc mərkəzlərinin (ABŞ və Avropa İttifaqı) geosiyasi maraqlarının formalaşdığı məkanlarda (Xəzər-Qara dəniz regionu geosiyasi məkanında, qurşağında) Azərbaycanın yaxın gələcək üçün yeritdiyi siyasətin əsasları. -nəzərə almaq lazımdır ki, burada Azərbaycan öz xarici siyasətini həmin dövlətlərin geosiyasi maraqları ilə tənzimləməlidir, uyğunlaşdırılmalıdır; **ikincisi** isə Azərbaycanın özünün Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti kimi sözügedən regionda geosiyasi maraqlarının formalaşması üçün müəyyən etdiyi xarici siyasətinin əsasları. -bu istiqamətdə isə Azərbaycan öz milli və regional maraqlarını təmin etmək məqsədilə geosiyasətin düzgün müəyyən edilməsi siyasətini həyata keçirməlidir. Yaxın strateji müddət üçün də Azərbaycan həm regiona, eləcə də ölkəyə daxil olan xarici siyasət cərəyanlarından faydalanmalı, həm də bu cərəyanları öz daxili enerjisi ilə balanslaşdırılmış və artırılmış formada birləşdirməli və bununla da özünün xarici siyasətinin istiqamətlərini müəyyən etməlidir. Hər iki istiqamət təbii ki, baza istiqamətdir və bu baxımdan da real əsaslara (real siyasətə) söykənməlidir, pragmatizmi özündə cəmləşdirməlidir, strategiyanın hədəfi və tərkibi olmalıdır. Hər iki istiqamətin düzgün şəkildə müəyyən edilməsi ilə Azərbaycan yaxın gələcəkdə də balanslaşdırılmış vəziyyəti təmin etmiş olacaq, daha doğrusu, mövcud balanslı vəziyyəti əsaslı şəkildə dəyişməyən trayektoriya üzrə davam etdirəcək. Bu da bir tərəfdən ölkənin müdafiəsinə xidmət göstərəcək, digər tərəfdən də Azərbaycanın regional səviyyədə geosiyasi çəkisinin və siyasətinin əhatə məkanını artıracaqdır.

Yaxın strateji müddət üçün Azərbaycan istər regionda, istərsə də regiondan kənar, lakin əlaqəli (Xəzər-Qara dəniz regionu) məkanlar üçün öz xarici siyasətini həyata keçirərkən **tənzimləmə** (burada sistemli, təkmil və

rasional əsaslarla tənzimləmə-digər maraqlı ölkələrdən daxil olan cərəyanların həm bir-biriləri ilə, həm də ölkənin özünün daxili cərəyanları ilə toqquşmaması üçün özürüçülük siyasətinin həyata keçirilməsi) funksiyasını yerinə yetirməlidir. Bu funksiya yerinə yetirilərkən həm də regional böyük dövlətlərin digər regionlarda həyata keçirdikləri regional və global siyasət nəzərə alınmalıdır. Onu mütləq diqqətdə saxlamaq vacibdir ki, böyük dövlətlərin dünyanın ayrı-ayrı məkanlarında mövcud olan geosiyasi maraqları arasında bağlılıq vardır. Bağlılıq kontekstində geosiyasi məkanlar böyük dövlətlər üçün əhəmiyyətinə görə dərəcələyə bilər. Məsələn, Rusiya, Türkiyə və İran üçün Xəzər regionu, o cümlədən Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya daha əhəmiyyətli region hesab edilə bilər. Təbii ki, bu regionun həm sərvətləri, həm də coğrafiyası (sərhədləri əhatə etməsi), eləcə də əhalinin etnik-mədəni və dini xüsusiyyətləri və ərazinin əlverişli strateji mövqeyi bunu deməyə əsas verir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, region həm də ABŞ və Avropa İttifaqının, eləcə də Ərəb dünyasının maraq dairəsindədir. Regionda, bu baxımdan daha çox “bloklar”, “məngənələr” siyasəti meydana gəlir və region subyektləri narahat vəziyyətdə qalırlar.

Azərbaycanın yerləşdiyi məkanda böyük dövlətlərin yeritdikləri siyasətdən meydana gələn **rəqabət siyasətinin** gücünə də iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi** regionda maraqları olan böyük dövlətlərin maraqlarının təmin edilməsi uğrunda meydana gələn rəqabətin gücü və dərəcəsi, **ikincisi** isə regiondan kənar, hətta miqyasına görə global əhəmiyyət kəsb edən məsələlər üzrə rəqabətin gücü. Bu iki geosiyasi məkan bir-birinə sıx bağlıdır. Əgər böyük dövlətin biri digərinə kənar rəqabətdə uduzursa, məkanı itirirsə, zəifləyirsə, onda özünümüdafiə və güclənmə üçün böyük dövlət məcbur olur ki, digər məkanda özünü gücləndirsin. Məsələn, hesab etmək olar ki, Rusiya Suriyada öz strateji mövqeyini zəiflədərsə və itirərsə, onda Xəzər regionunda, o cümlədən bu regiona aid olan Cənubi Qafqazda, Mərkəzi Asiyada, eləcə də digər regionlarda, məsələn, Şərqi Avropada güclənmək üçün vasitələrdən (vasitələrə hərbi, siyasi və iqtisadi amilləri aid etmək olar) daha da geniş şəkildə istifadə etməyə çalışacaq. Bu da region dövlətlərinin üzərində təzyiqli artırma biləcəkdir. Bu baxımdan da Azərbaycan yaxın gələcəkdə də özünün balanslaşdırılmış siyasətini davam etdirməli və bunu mövcud şəraitlə, zamanla və məzmunla əlaqələndirməlidir. Ola da bilər ki, müəyyən dəyişikliklər də meydana çıxsın. Məsələn, beynəlxalq şərait tələb edərsə, Azərbaycan regional inteqrasiyaya daha böyük üstünlük verə bilər ki, özünü qoruya bilsin. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi balanslaşdırmada **mütləq** bərabərlik yoxdur, bu məsələdə daha çox **nisbilik** prinsipi əsas götürülür ki, bunu da şərait zəruri edir. Digər tərəfdən də Azərbaycan regionda birtərəfli siyasət yeritməməli, yəni yalnız regiondakı böyük dövlətlərlə əlaqə qurmamalı, eyni zamanda özünün Qərbyönlü

siyasətini gücləndirməli, inkişaf etməli, təkmilləşməli və bu baxımdan da regiondakı güc mərkəzlərinin “məngənəsində” sıxılmamalıdır.

Suriya üzərində yaranmış mövcud vəziyyət dünya siyasətinin qlobal formada gələcək gedişatında hansı dəyişiklikləri yaradacaq

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Suriyaya hərbi müdaxiləsinin Rusiya tərəfindən qarşısının alınması, Suriyanın kimyəvi silahları üzərində beynəlxalq nəzarətin yaradılmasına dair ABŞ-Rusiya razılaşması, kimyəvi silahların ləğv edilməsi layihələri geniş spektrel baxımından Rusiyanın postsovet məkanına, ilk növbədə Azərbaycana gələcək aqressiv münasibətlərinin qarşısını almış oldu. Əks təqdirdə, belə qəbul etmək olar ki, Suriyada öz mövqeyini itirəcək Rusiya üçün Azərbaycan (postsovet məkanının tərkib ünsürü olaraq) təzyiqli obyektinə çevriləcəkdir.

Ümumiyyətlə, yaxın və orta müddət üçün hansı hadisələr gözlənilir

İlk olaraq belə qənatə gəlmək olar ki, Suriya hadisələri ilə dünya siyasətinin qlobal məzmununda da yeni başlanğıc meydana gəlmiş oldu. Bu başlanğıc çəki hesabı ilə ən çox Rusiya tərəfə sərf edir və regionda (Aralıq dənizi regionunda) Rusiyanın strateji maraqlarının böyüməsinə xidmət göstərmiş olacaqdır. Bu dəyişə biləcək geosiyasi nəticələri yaxın və orta müddətli gələcək üçün, regional və qlobal məzmun etibarilə konkret şəkildə aşağıdakı şəkildə izah etmək olar:

-Suriya hadisələri dünya siyasətində (həm də güclərin beynəlxalq münasibətlərində) **bipolyarlığın** (geostrateji aspektlərdə), yəni iki hərbi-siyasi qütblülüyn təkrar olaraq meydana gəlməsinin əsaslarını möhkəmlədəcək, Rusiya-ABŞ siyasi (hərbi-iqtisadi gərginliklə müşahidə olunan) qarşıdurması və rəqabət mübarizəsi güclənəcək;

-Türkiyənin orta müddətli gələcək üçün NATO-dan çıxmasının geniş əsaslarını yaradacaq;

-Türkiyənin Rusiyanın dəstəyi ilə regional hərbi-siyasi gücə çevrilməsinin əsasları daha da möhkəmlənmiş olacaq;

-Türkiyənin Rusiya ilə ikitərəfli əsaslarla, eləcə də məkan baxımından, regionda siyasi yaxınlaşmasının geniş əsasları formalaşacaq;

-Suriyadan istifadə etməklə Rusiya Türkiyəni öz tərəfinə çəkəcək və bu dövləti islam-türk dünyasının orta mərkəzi dövlətinə çevirməyə çalışacaq;

-Rus-slavyan dünyası ilə türk-müsəlman dünyası arasında bağlılığı meydana gətirəcək;

-Suriyaya dəstək Rusiyanın islam dünyasında nüfuzunu daha da gücləndirəcək və Rusiyanın mərkəzində islam amilinin rolu artacaq. Slavyanları müsəlmanlarla daha da yaxınlaşdırən amilə çevriləcək;

-Rusiyanın aralıq dənizində rolu güclənəcək;

-Aralıq dənizində (Suriya hissəsində) Rusiyanın hərbi-dəniz gücü artacaq;

-Rusiyanın “dünya gücü” statusu artacaq və bu da postsovet məkanını daha da Rusiyaya yaxınlaşdıracaq və bu məkanda orta müddətli gələcək üçün Rusiya Avropa İttifaqına bənzər bir qurumu yarada biləcək;

-Rusiyanın dünyada gücünün artması Avropa İttifaqının özündə belə çatları əmələ gətirə biləcək və slavyanların bu qurumdan gələcəkdə Rusiya ətrafında birləşməsinə gətirib çıxara biləcək;

-Rusiyanın dünyanın digər məkanlarında da ABŞ-la rəqabət (geostrateji aspektlərdə) mübarizəsinə qoşulmasına səbəb verə biləcək və s.

Beynəlxalq təhlükəsizliyə yeni təhdidlər fonunda NATO-nun rolunun müəyyən olunması

(Qüvvələr balansının dəyişməsi şəraitində və yeni çağırışlar kontekstində)

İnsan hüquqlarının şəraitin və zamanın tələblərinə uyğun şəkildə təmin olunması, qorunması və müdafiəsi dövlətlərin üzərinə düşən milli və bəşəri bir öhdəlikdir. İnsan hüquqlarının təmin olunması, maddi resurslarla və onların ədalətli bölünməsi ilə yanaşı, dövlətlərin və cəmiyyətlərin təhlükəsizliyindən, milli və beynəlxalq sabitlikdən çox asılıdır. Dövlətlər öz vətəndaşlarının təhlükəsizliklərini həm daxili, həm də xarici siyasətlərində təmin etmiş olurlar və bu siyasətin yüksək səviyyədə icrasını əsas məqsədlər və vəzifələr kimi qarşıya qoyurlar. İnsan hüquqlarının təminatı beynəlxalq münasibətlərin əsas obyektinə çevrilir, beynəlxalq münasibətlərin vəzifələri, məqsədləri və öhdəlikləri məhz insan hüquqlarını obyekt kimi müəyyən edir. İnsan hüquqlarının qorunması zərurəti milli və beynəlxalq siyasətin vəhdətini zəruri edir. Siyasətin pozitiv mahiyyəti də onun məqsədinin pozitivliyindən doğur.

Qlobal inkişafın meydana gətirdiyi zəruri hallardan irəli gələrək, eləcə də geosiyasi maraqlar uğrunda aparılan radikal və sərt mübarizələrdən ortaya çıxaraq, dünya siyasətində tez-tez elə məqamlara rast gəlinir ki, dövlətlər maraqlarını təmin etmək siyasətlərini həyata keçirərkən, ortaya çıxan təhdidlərə görə ayrı-ayrı regionlarda təhlükəsizliyin pozulması şəraiti ilə üzləşirlər. Böyük dövlətlərin geosiyasi baxımdan böyümə siyasəti, eləcə də kiçik dövlətlərin zəifliyi, müqavimət potensiallarının aşağı olması hər iki tərəf üçün təhlükəsizlik təhdidlərini meydana gətirir. Böyük dövlətlərin böyümək istəkləri və radikal addımları kiçik dövlətlərin əks müqavimətləri ilə üzləşir və nəticədə təhlükəsizlik fonunda dəyişikliklər meydana gəlir.

İnsan hüquqlarının qorunması, hüquqların müdafiəsi vəzifələri dövlətlərin təminat və təhlükəsizliyi təmin etmək fəaliyyətləri ilə paralellik təşkil edir və sistem daxili vəhdət məzmununu özündə əks etdirir. Bu gün dünya dövlətləri öz vətəndaşlarının müdafiəsini, onların hüquqlarının təmin olunmasını həm

fərdi-milli əsaslarla, həm də kollektiv-beynəlxalq əsaslarla yerinə yetirmiş olurlar. Bu müdafiə siyasəti çox zaman əks tərəfdə hücum hazırlıq siyasəti kimi qələmə alınır. Məsələn, Rusiya dəfələrlə bəyan edir ki, NATO-nun Avropadakı RƏM elementləri müdafiə yox, daha çox müdafiə-hücum strategiyasını təmin etmək üçündür.

Beynəlxalq münasibətlərin regionlarda və regionlar arasında ixtisaslaşması, beynəlxalq təşkilatlanma dövlətlərin maraqlarını təmin etmək məqsədini qarşıya qoyur. İxtisaslaşma və təşkilatlanma dövlətlərin maraqları ilə onların vətəndaşlarının hüquqlarının təminatını və müdafiəsini vəhdətdə meydana gətirir. Təşkilatlanma böyük dövlətlərin mərkəzi elementi, əsas baza subyektı olmasına da xidmət edir. O təşkilatlar daha güclü və çox regionu əhatə etmiş olur ki, onların mərkəzi elementi kimi super və böyük gücə malik olan dövlətlər çıxış etsin. Məsələn, Avropa İttifaqı, NATO kimi böyük regional təşkilatlar bu qəbildən olanlardır. Avropanın aparıcı dövlətləri Avropa İttifaqının, ABŞ isə NATO-nun avanqard elementi kimi çıxış edir. NATO-da bir əsas mərkəz elementi (ABŞ) və Avropada bir neçə mərkəz elementi mövcuddur.

Böyük dövlətlər dünyanın ayrı-ayrı regionları üzrə maraqlarını genişləndirmək, regionlarda şəbəkə xarakterli maraqlarını təmin etmək məqsədilə, həyata keçirdikləri geosiyasi fəaliyyətlərini gücləndirmək üçün iqtisadi, siyasi və hərbi ittifaqların yaradılması siyasətinə üstünlük verirlər. İttifaqlaşma siyasəti tarixi mahiyyətini özündə qoruyub saxalayır və bir tərəfdən kollektiv təhlükəsizliyə xidmət edirsə, digər tərəfdən də əks cəbhələrdə alternativ təşkilatlanmağa şərait yaradır. Bu proses özlüyündə rəqabəti meydana gətirir. Bu istiqamətdə Avratlantika təşkilatı da ilk mərhələdə müdafiə məqsədi ilə yaradılmış bir qurum olsa da, sonradan və hal-hazırda böyük dövlətlərin regional maraqlarının genişlənmiş məzmununda təmin olunmasına xidmət göstərməkdədir.

Bu gün regionlarda və regionlar arasında təşkilatlanma siyasəti həyata keçirilir. Regional hərbi-siyasi və iqtisadi qurumlar regionun təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün dövlətlərin iqtisadi, siyasi və hərbi potensiallarını cəmləşdirmək və yeni əsaslarla strukturlaşdırmaq siyasətini təmin edirlər. Beynəlxalq münasibətlərdə kollektivçilik prinsipi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu da dövlətlər arasında müəyyən qədər asılılığı yaradır. Məsələn, Ukrayna hadisələrinə görə Avropa İttifaqının dövlətləri, Kanada və Avstraliya ABŞ-ın Rusiyaya qarşı siyasətində həmrəylik nümayiş etdirirlər və sanksiyalara qoşulurlar. Əks tərəf, məsələn, Rusiya isə Çinin dəstəyini qazanmaq siyasətinə üstünlük verir. Bu baxımdan da Avrasiyanın siyasi mühtində parçalanma və qütblərə ayrılma prosesləri yaşanır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması dünya dövlətlərinin başlıca maraqlarında olsa da, əslində regionlarda və regionlararası məkənlərdə təşkilatlanma, xüsusilə hərbi-siyasi fonda təşkilatlanma dövlətlər arasında

regionlarda rəqabət mübarizəsinin əsaslarını meydana gətirmiş olur. Regional səviyyədə təşkilatlanma başlıca olaraq iki mühüm beynəlxalq funksiyanı yerinə yetirir: regionda şəbəkələşmiş və sistemləşmiş, eləcə də mərkəzləşmiş hərbi-iqtisadi və siyasi fəaliyyətin təmin olunması; ayrı-ayrı dövlətlərin təşkilatların potensialından istifadə edərək öz milli və xarici maraqlarını gücləndirməsi. Kollektivçilik fərdi potensialdan faydalanır, fərdi tərəf isə kollektiv potensial mənbədən istifadə edir. Bu təbii ki, pozitiv bir haldır və kollektiv təhlükəsizliyi özündə ehtiva edir. Lakin insan hüquqlarının təmin olunmasında da problemlər məhz bu iki istiqamətin kəşşməsi zamanı meydana gəlir. Bir tərəfdən, təşkilatlanma hüquqların müdafiəsi üçün lazımi resursların əldə olunmasını təmin edirsə, digər tərəfdən, maraqlar amili regional gərginliklərin artmasına xidmət edir. İkinci tərəf daha çox beynəlxalq münasibətlərdə gərginliklərin yaranmasını meydana gətirir və beynəlxalq münasibətlər sisteminin gərgin əsaslarla tarazlaşmasına (məcburi tarazlaşma forması) səbəb olur. Tarazlıqların sərt formaları üzə çıxır. Rəqabət müəyyən mərhələdə məcburi tarazlıqları meydana gətirmiş olur.

Qeyd olunduğu kimi, təşkilatlanma özündə həm müsbət, həm də mənfi tendensiyaları doğurur. Belə ki, müsbət hal olaraq, təşkilatlanma həm fərdi, subyektiv, həm də kollektiv sistemliliyi meydana gətirir. Təhlükəsizlik üçün potensialları cəmləşdirir, strukturlaşmanı yaradır, istifadə mexanizmlərini meydana gətirmiş olur. İntegrasiya məkanını böyüdür, resurslardan istifadə potensialını artırır. ABŞ və Avropanın aparıcı güc mərkəzləri olan dövlətləri məhz NATO –nun daxilində cəmləşməklə özlərinin Avratlantika maraqlarını təmin etmiş olurlar.

Mənfi xüsusiyyətlər isə ondan ibarətdir ki, təşkilatlanma özü də əks tərəfdə, yəni digər güc mərkəzi ətrafında cəmlənməklə, rəqabəti yaradır. Xüsusilə, hərbi –siyasi qurumların formalaşması və fəaliyyətinin genişlənməsi, həmçinin çoxmərkəzli qütblərin hərbişməsi beynəlxalq təhlükəsizliyə olan təhdidləri ortaya çıxarmış olur. XX əsrin ortalarında NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının yaranması məhz ideoloji –hərbi-siyasi bloklararası mübarizənin nəticəsi olmuşdur. Hər iki blok-ittifaq arasında regional və regionlararası gərginliklər xüsusilə, bloklararası sərhəd məkanlarda “sanitar kordonların” (sanitar qarovul xətlərinin) yaranmasını zəruri etməkdədir. Təşkilatlanmanın rəqabət mahiyyəti həm regional, həm də regionlararası xarakter kəsb edir.

İqtisadi ittifaqların yaranması da təbii ki, iqtisadi mübarizəni meydana gətirir. Bu özündə həm regional, həm də ayrı-ayrı regionları əhatə edən iqtisadi birliklərin yaranmasını şərtləndirir. Məsələn, Avropa İttifaqının mövcudluğu Rusiyanın Avrasiya İqtisadi Birliyini (Rusiya, Belarus, Qazaxıstandan ibarət olan iqtisadi-gömrük qurumu) yaratmasına səbəb olmuş və Avropa İttifaqının formalaşma tarixi Avrasiya İqtisadi Birliyi üçün bir növ məktəb rolunu oynamışdır. Eyni zamanda böyük dövlətlərin iqtisadi maraqlarının böyüməsi üçün məkanlararası iqtisadi birlik formatları da mühüm rol oynayır və rəqabətə səbəb olan amillər rolunda çıxış edir. Məsələn, Braziliya, Rusiya,

Çin, Hindistan və Cənubi Afrika Respublikasından ibarət olan BRİKS formatı regionlararası iqtisadi rəqabət birliyinin yaranması üçün əsas faktor rolunda çıxış edir. Bu gün artıq bu format birliyə çevrilməkdədir və 2014-cü ilin iyul ayında Brazilyada keçirilən sammitdə BRİKS bankının yaradılması da qərara alınmışdır. Hətta Argentina da bu formata daxil olmaq istəyinə düşmüşdür.

Beynəlxalq təhlükəsizlik üçün gərginlikləri özündə əks etdirən təhdidlər bunlardır:

-güclü silahlanmalar (kütləvi qırğın silahlarına sahib olan dövlətlərin sayının çoxalması) və müharibələrə hazırlıqlar;

-baş verən müharibələr (ölkələrarası müharibələr və ölkələrdaxili vətəndaş müharibələri);

-münaqişələr (regional –ölkələrdaxili və ölkələrarası etnik münaqişələr);

-ərazi işğalları, sərhəd pozuntuları;

-beynəlxalq transmilli cinayətkarlıq əməlləri, o cümlədən terrorizm;

-hərbi-siyasi və maliyyə-iqtisadi böhranlar, o cümlədən ərzaq və tibb böhranlar;

-dindən kənar müxtəlif dini sektərlərin radikal fəaliyyəti;

-ekoloji və epidemioloji təhlükələr;

-sərhəd pozulmaları halları;

-qaçqın və məcburi köçkünlülüyün artması;

-kibercinayətkarlıq və s.

Beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdidlər meydana gəlir:

-ayrı-ayrı ölkələrin və regionların fərqli inkişaf xüsusiyyətlərindən-bu fərqlilik də dünya üzrə bütün məsələlərdə qeyri-tarazlılığı meydana gətirir. Kəsib ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrə qarşı milli egoizm meydana gəlir və bu da özündə terroru formalaşdırmış olur;

-beynəlxalq münasibətlərin qeyri-tarazlı qaydada institutlaşmasından, bu baxımdan ayrı-ayrı regionlarda rəqabəti şərtləndirən fərqli gücə malik olan təşkilatların yaradılmasından və onların fəaliyyətindən. Böyük gücə malik olan dövlətlər ətrafında təşkilatlanma təbii olaraq digər böyük gücün özünü müdafiəsini şərtləndirir və həmin güc tərəfindən alternativ qurumun yaradılması siyasətinə başlanılır. Bu siyasət daha çox ətraf dövlətləri məcburi qaydada özünə cəlb etmək üçün münaqişələr fonunda da həyata keçirilir

Beynəlxalq təhlükəsizlik üçün yeni təhdidlərin əsasları

Qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdidlərin meydana gəlməsində təşkilatlanma da böyük rol oynayır. NATO-nun fəaliyyəti, onun Şərqi doğru, postsovet məkanına doğru genişlənməsi, digər tərəfdən də

Rusiyanın postsovet məkanında hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən təşkilatlanma siyasəti, Rusiyanın Asiya və Latin Amerikasında güclənmə siyasəti Avrasiyada və digər regionlarda yeni təhdidlərin ortaya çıxmasına şərait yaradır. Əgər bir tərəfdə, yəni Avratlantika regionunda təşkilatlanma daha çox zəruri (inkışaf zərurəti) səbəblərə söykənsə, digər tərəfdə isə bu, məcburi karakter, yəni qeyri-könüllü imperativ xarakter kəsb edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdidlər dövlətlərarası, xalqlararası sabit və rəvan münasibətlərə və əlaqələrə zərbə vuran, əlaqələri korlayan və korlamaq üçün risqləri ortaya çıxaran hədələyici aktlardan ibarətdir. Beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdidlər həm fərdi məzmun daşıyır, həm də lazımı anlarda silsilə əhəmiyyətə malik olur və ardıcılıqlı özündə cəmləşdirir.

Bu gün Yaxın Şərqlə Ərəb dünyası, eləcə də postsovet məkanları özlərində vətəndaş müharibələrini, ölkələrarası və ölkələrdaxili etnik münaqişələri əks etdirən təhdidlərlə zəngindir. Hələ də sabit və davamlı Avropa sivilizasiyasını təmin etmək mümkün deyildir. Yaxın Şərqlə Ərəb-İsrail münaqişələri davam etməkdədir və çox hallarda bu münaqişələr aktiv fazaya keçir.

Dünya siyasəti sistemində də köklü dəyişikliklər baş verməkdədir. SSRİ dağıdıqdan sonra beynəlxalq münasibətlər sistemində birqütblü dünya düzəni formalaşmış olsa da, XXI əsrdən etibarən mahiyyət dəyişməyə başlayıb. Rusiya postsovet məkanında yenidən güclənmə strategiyasını qarşısına məqsəd qoyub. Rusiya iqtisadi ittifaqların da yaradılması strategiyasını yerinə yetirməkdədir və bu istiqamətdə Avrasiya iqtisadi birliyini yaratmışdır. (Rusiya, Qazaxıstan, Belorusiya sazişi)

Avrasiyada Çin, Ruisya və Hindistan kimi oyunçular materikin geosiyasi çaralarını formalaşdırın əsas mərkəzlər rolunu oynamaqdadırlar. Demək olar ki, bu kimi dövlətlər Qərblə iqtisadi-siyasi rəqabətin nəticəsi olaraq yaxından əməkdaşlıq etmək məcburiyyətində qalırlar. Onlar həm könüllü, həm də zəruri inteqrasiya siyasətinə üstünlük verirlər. Rusiya Avro-Asiyanın mərkəzi qüvvəsi olmaq üçün həm də Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının fəaliyyətinin güclü olmasında xüsusi maraqlı nüməyış etdirir.

Təhdidlər zamanı ən çox zərbəni güc mərkəzləri ətrafında toplaşan kiçik dövlətlər qəbul edirlər. Belə dövlətlər həm də rəqabət xəttinin ərazisinə daxil olan, aralıq dövlətləridirlər. Məsələn, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova belə dövlətlərdəndir. Rusiya bu kimi dövlətlərin Avropaya yaxından inteqrasiyasına qısqıncılıqla yanaşır və bu dövlətləri öz iqtisadi-siyasi orbitində axtarır. Ukrayna da aralıq məkanda yerləşən dövlətdir. Məlumdur ki, 2013-cü ilin noyabr ayından başlanan Ukrayna siyasi böhranı hərbi-siyasi məzmunu doğru inkışaf etməkdədir. Ukrayna Rusiya ilə Qərb arasında rəqabət məkanı üçün son dövr ən böyük element olmaqda qalmaqdadır. Bununla bərabər, təhdid zonaları da artmaqdadır. Bu həm dənizləri, həm də quru sahələrini əhatə edir. NATO ilə Rusiya arasında kəskin rəqabətin yaşanması, Rusiyanın Avropa maraqlarının yenidən əvvəlki fazada oyanması, Ukraynada hərbi iştirakı NATO-nun

Avropada hərbi aktivliyini artırmaqdadır. Eyni zamanda Qara və Baltik dənizləri də hərbi təlimlərin arenalarına çevrilməkdədir. Xüsusilə, son aylarda Qara və Baltik dənizlərində gərgin rejimlər yaşanmaqdadır.

XX əsr öz təhdid mahiyyətinin həm də XXI əsrə transfer etməkdədir. Bunun da əsas səbəbi böyük dövlətlərin daha da böyümək, şəbəkə xarakterli beynəlxalq institutlar yaratmaq siyasətləri ilə əlaqəlidir. Rusiya yenidən dünyanın qütblərə bölünməsində israrlıdır, Çin və Rusiya çoxqütbül dünya düzəninin tərəfdarı kimi rol oynayırlar. Onlara Hindistan, Braziliya və Argentina kimi dövlətlər də qoşulurlar.

Yeni təhdidlərin qarşısının alınmasında NATO-nun rolunun müəyyən olunması

Bu gün dünya siyasətində yeni tələblər, yeni çağırışlar meydana gəlməkdədir.

Yeni çağırışlar bunlardır:

- sabit və sülh şəraitində inteqrasiya etmək zərurəti; **“tətiklərsiz dünya”** anlayışının genişlənməsi;
- hərbi bloklara qoşulmamaq siyasəti;
- beynəlxalq bitərəflilik siyasəti;
- qarşılıqlı güzəştlər siyasəti;
- münaqişələrdə səbrli və dözümlü siyasətin tətbiq olunması;
- hərbi ittifaqların sərhədlərinin genişlənməməsi və qarşılıqlı etimadın güclənməsi;
- sərhəd anlayışlarının kəskinləşməsinin qarşısının alınması, **“sərhədlərsiz dünya”** idealizminin formalaşması;
- terror qruplarının silahlar əldə etmələrinin qarşısının alınması;
- kütləvi qırğın silahlarına ciddi nəzarət;
- yaşillıq hərəkətinin güclənməsi;
- bərpa olunan resurslardan istifadənin güclənməsi;
- sülh konfranslarının, sülhə dəstək tədbirlərinin artması;
- cəmiyyətlərin dövlətlər üzərində nəzarətinin güclənməsi;
- kosmik sahələrin hərbişədirilmədən kənar saxlanılması;
- silahlı qüvvələrin daha çox fəvqəladə fəlakətlərin aradan qaldırılmasına yönəldilməsi;
- qlobal ərzaq və tibbi ləvazimatların çatışmazlığı ilə mübarizə və s.

Məcburi tarazlıqlar münasibətlərinin formalaşması halları təşkilatlararası məaknların gərginləşməsini meydana gətirməkdədir. Yeni təhdidlər bu nöqtəyi-nəzərdən NATO qarşısında yeni məsuliyyəti meydana gətirir. Belə ki, NATO-nun XXI əsrin əvvəlləri boyu genişlənməsi artıq əks tərəfdə, yəni Rusiyada böyük oyanış yaratmış və bu baxımdan da NATO ilə sərhəd ölkələrə yeni təhdidlər meydana gəlmişdir. Sərhəd ölkələrdə yaşayan insanların

hüquqlarının pozulması halları yaşanmaqdadır və bu ölkələr dünyanın gərgin məkanları, qeyri-stabil məkanları rolunu oynamaqdadırlar. Bu hallar da həmin ölkələrin iqtisadi, mədəni, sosial və siyasi həyatlarına köklü zərbələr vurmaqdadır. Təhdidlər daha çox hərbi xarakterlidir, hərbi təhdidlər ərazi bütövlüklərinin itirilməsi ilə nəticələnir.

Yeni təhdidlərin qarşısının alınmasında NATO dünyanın ən böyük hərbi-siyasi qurumu kimi öz potensialını pozitiv istiqamətlərə yönəltməlidir.

Bu istiqamətlərin aşağıdakılardan ibarət olmasını elmi-nəzəri baxımdan düşünmək olar:

-Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması və yeni təhdid risklərinin qarşısının alınması üçün siyasətə yeni impulsların əlavə olunması;

-NATO-nun əks tərəflərdə hərbi-blokları təşviq etməmək siyasəti və genişlənmənin qarşısının alınması;

-NATO-nun xarici siyasətində, xarici siyasət strategiyasında xüsusilə, Avro-Atlantik regionuna daxil olmayan dövlətlərlə yeni münasibətlərinin müəyyən olunması;

-NATO-nun daxili və xarici siyasətində “hərbi yumşalma” meyillərinin artması;

-Rusiya, Çin, Latın Amerikasının ölkələri və Yaxın Şərq ilə mülayim əsaslı münasibətlərin qurulması;

- Beynəlxalq rəqabətin kəskinləşməsini nəzərə alaraq, NATO-nun coğrafi genişlənməsinin dayandırılması;

-NATO-nun postsovet məkanı ilə yeni münasibətlərinin qurulması və Rusiyanın tarixi maraqlarının nəzərə alınması;

-Rusiyanın təhlükəsizlik üçün təhdidlərə təhrik edilməsinin qarşısının alınması;

-Avropada yeni “sanitar kordon”ların yaranmasının qarşısının alınması və buna yol verilməməsi;

-NATO daxilində yaylı-tarazlı və yumşaq münasibətlərin formalaşdırılmasına çalışılması;

-NATO-nun hərbi qurumdan daha çox siyasi-təhlükəsizlik qurumuna çevrilməsi;

-NATO-nun strategiyasında “düşmənləri məhv etmək” siyasətinin ləğv olunması;

-beynəlxalq sülhə dəstək üçün böyük dövlətlərlə əlaqələrin gücləndirilməsi;

-beynəlxalq aləmdə hərbi bazaların məhdudlaşdırılması və yalnız ayrı-ayrı üzv ölkələrin daxili silahlı qüvvələri ilə koordinativ əlaqələrin həyata keçirilməsi;

-Cənubi Qafqaz ölkələri ilə hərbi yox, siyasi əlaqələrin qurulması üçün əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;

-Cənubi Qafqazın bitərəfləşdirilməsi və s.

Ukrayna böhranının həlli yolları və gələcək proqnozlar

(Yeni sülh şəraitinin yaradılması zərurəti kontekstində)

Geniş ictimaiyyət üçün uzun müddətə inandırıcı olmayan, lakin dünyanın gizli, yaxud da açıq olub hamı üçün başa düşülməyən, lal formada bölüşdürülməsinin (*buna daktiloloji bölgü kimi də ad vermək olar*) tərkibi kimi sonradan aşkarlanan Ukrayna böhranı son bir ildən artıqdır ki, öz həllini tapa bilmir və böyük dövlətlərin dartışma obyektinə kimi qabardılır. Rusiya burada bir tərəfdən *cəzalandırma*, digər tərəfdən isə *humanitar və iqtisadi yardım* strategiyasından istifadə edir; Qərb isə ayırma və maddi-maliyyə və müəyyən formada hərbi yardım strategiyasını həyata keçirir. ABŞ Ukraynanı Rusiya orbitindən çıxarmağa çalışır və Rusiyanın dünya gücü kimi formalaşmasından ehtiyat edərək, sərhədlərini sipərsiz qoymaq istəyir. Genişlənmiş bazarlarını isə məhdudlaşdırmaq marağını güdür. Avropa, xüsusilə, Almaniya və Fransa bu məsələdə aralıq mövqe nümayiş etdirirlər və iki dünya arasında (ingilis və slavyan dünyaları) oyunlar oynayaraq pul qazanmaq (məsələn, neftin ucuzlaşmasından istifadə edərək) strategiyasını tətbiq edirlər. **Lakin bütün tərəflərin strategiyaları uğursuzluğa düşür.** Böhran silkələyir və böyük dövlətləri qarşı-qarşıya qoyur. Bununla da regionda, regionun siyasi balanslı siyasi mühtində, siyasi arenasında depressiya vəziyyəti yaşanır. Ukrayna dövləti və xalqı isə siyasi atrofiyaya uğramış (*bilərkəndən kütləşmiş, fəaliyyətsiz, çıxılmaz vəziyyət*) vəziyyətdədir. Bir tərəfdən tarixi, mədəni və dini bağlılıq, digər tərəfdən isə yeni standartlarda yaşamaq istəkləri xalqı dilemma qarşısında qoyub. Böhranda istifadə halları artıb və Ukrayna hadisələri demək olar ki, dünya siyasətinin apofeozunu (*hər kəsin diqqətində olduğundan məşhurlaşmış, müharibə, münaqişə istəyənlərin tərif obyektinə çevrilib*) təşkil etməkdədir. Ukrayna hadisələri postsovet məkanını nostalji hisslərlə gələcək yeni həyat arasında seçimdə qoyub.

Ukrayna hadisələri hal-hazırda strategiya və taktiki maraqların tərkibində qərarlaşıb. Rusiya strateji maraqlarını təmin etmək üçün taktiki addımlardan, hərbi-iqtisadi vasitələrdən istifadə edir. Vaxtilə, -SSRİ dövründə “*simbioz*” yaşamış (*iqtisadiyyatları, mədəniyyətləri, siyasətləri müştərək olmuş*) Rusiya və Ukrayna əlqələri və münasibətləri indi Ukraynanın az qala **servituta** çevrilməsi (*ölkə defakto ərazisinin bir qisminə dair olan hüquqlarından məhrum olub*) ilə gərginləşməkdədir. Təbii ki, çoxbucaqlı diplomatiya (əsasən, Avropa-Rusiya diplomatiyası) Ukrayna üçün çıxış yolunu vəd etmir

və sadəcə olaraq oyunların tərkibi olaraq qalmaqdadır. Ukrayna hadisələri təmsalında hər b və diplomatıya özü üçün predmet əldə edıb.

Ukrayna-Rusıya hadisələri daha çox makro geosıyasətın, makro maraqların tərkıbıdır. Rusıyanın regional taleyi bu məsələdə həll olunur.

Rusıya-Ukrayna geosıyasəti. Dünya dövlətlərını güclərinə və potensallarına görə təsnıf edərəkən, onları şərtı olaraq “mərkəzi” və “periferik” statuslarına ayırmaq olar. Bu, geosıyası reallıqlar prizmasından formalaşan bir baxışdır. Mərkəzi dövlətlər periferik dövlətlərin üzərlərində daima nəzarət etməkdə maraqlı olurlar ki, bu da özlüyündə dünyanın ərazilər üzrə nüfuz dairələrinə bölüşdürülməsi sıyasətının təbii olaraq formalaşmasına gətirib çıxarır. Formalaşma da sistemli və mərhələli xarakter kəsb edir.

Bu gün dünyada mərkəzi dövlətlər arasında periferik dövlətlərin bölüşdürülməsi sıyasəti, rəqabəti davam etməkdədir. Ola bilir ki, bu sıyasət açıq və aydın şəkildə aparılır, ola da bilir ki, lal formada (periferik dövlətlərin başa düşəcəyi dildə yox) həyata keçirilir. Periferik dövlətlər işə seçim yolları arasında qalırlar.

Geosıyasət və onun tərkib hissələri olan geostrategiya, geoiqtisadiyyat və geomədəniyyat dünyanın böyük dövlətlərinin fəaliyyətlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Geosıyasət böyük dövlətlərin fəaliyyətini üfiqi və şaquli əsaslarla genişləndirməni özündə əks etdirən bir canlı orqanizm aktlarından ibarət olur. Geosıyasətin əsas obyektı sərhədlərdən, yəni dövlətin öz ərazisindən kənar da formalaşır. Bu baxımdan da kənar dövlətlərin ərazi, əhali, iqtisadi, sıyası və mədəni resursları və bu elementlərin qarşılıqlı əlaqələr formasını yaradan sistemləri böyük mərkəzi dövlətlərin diqqət marağında olur. Böyük dövlətlər çalışırlar ki, ətraf dövlətlərin geosıyası elementləri üzərində təsirlər əldə etsinlər və bununla da öz geosıyası maraqlarını böyütsünlər. Böyük dövlətlər geosıyası və geoiqtisadi maraqların genişlənməsi fonunda ətraf dövlətlərin iqtisadi və sıyası sistemlərinə nüfuzlar etməkdə ısrarlı olurlar. Bu baxımdan da dünyada “**sıyası heliosentrizm**” formalaşır.

Mərkəzi dövləti periferik dövlətə bağlayan bir çox amil mövcud olur: *coğrafi və sıyası məkan amili; sərhədlərin coğrafi istiqamətləri və əhatəliliyi; periferik dövlətin o yan sərhədlərində hansı dövlətlərin yerləşməsi və mərkəzi dövlətə qarşı o yan dövlətin münasibəti; periferik dövlətdə milli və etno-mədəni amillərin həmahəngliyi; əhali potensialının mövcudluğu; iqtisadi sistemlərin simmetirik xarakteri; dini amillər və dini inancların həmahəngliyi; periferik dövlətin beynəlxalq münasibətlərinin əsas xarakteri; regionda və regiondan kənar da beynəlxalq əlaqələrinin əsas xassələri; strateji məkan kimi əhəmiyyəti və s.* Bunlar iqtisadi, sıyası və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətləri üçün faydalıdır.

Periferik dövləti mərkəzi dövlətə bağlayan amillər də mövcuddur, bağlayan tellər qarşılıqlıdır. Bura aiddir: *zəngin iqtisadi potensial (sərvətlərindən və iqtisadi sistemlərindən faydalanmaq); etno-milli və mədəni*

amillər; dini amillər; coğrafi-strateji amillər; təhlükəsizliyin tərkibi olaraq rəqabət fonunda sığınacaq subyekti amili və s.

Hər iki tərəf bu kimi aspektlərdən faydalanır və asılılıqdan qarşılıqlı nəzarət meydana gəlir, qarışıq, uyğunlaşmış sistemlər üzərə çıxır.

Onu da etiraf etmək lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlərin vasitələri elə tellər yaradan zərurətdən formalaşır.

Vərdiş olunmuş əlaqələrdən tarazlıqlar (sabit sülh sistemləri) meydana gəlir. Tarazlıqların pozulması isə əsasən periferik dövlətin öz “məkanını” dəyişmək istəklərindən və hərəkətlərdən meydana gəlir. Bu həm də “şiltaqlığın”, doğmalıqdan uzaqlaşmaq istəyinin nəticəsi olaraq meydana gələn müvəqqəti halları özündə cəmləşdirir. Mərkəz-periferiya arasındakı çatlardan istifadə edən digər mərkəzlər də rəqabət siyasətinin tərkibi olaraq periferiyalardan istifadə etməyə çalışırlar və mərkəzin müstəvisini dağıtmaq üçün siyasi manipulyasiyalara əl atırlar.

Rusiya və Ukrayna arasında olan tarixi və mövcud əlaqələr də məhz mərkəz-periferiya əlaqələrinə xarakterik olan xüsusiyyətlər üzərində qurulur.

Rusiya böyük dövlət olaraq Ukraynanın bütün geosiyasi elementləri üzərində əhatəli nəzarətə sahib olmaqda israrlıdır.

Ukraynanın Rusiya üçün əsas əhəmiyyəti:

-dövləti təşkil edən elementlərin eyniköcnəli, eyni mədəniyyətli və eyni dinli olması və bu amilin Rusiyanı Şərqi Avropaya doğru genişləndirməsi faktoru. Arta bilən müstəvi bütövlüyünün Rusiya üçün geosiyasi faydası. Ukrayna Rusiyanı bütövləşdirir;

-Ukraynanın əhali potensialı –bu amil də ölkəni Rusiya üçün əlavə resurs və arxa dayaq elementinə çevirir;

-Ukraynanın Rusiya üçün Avropaya və Avropada dislokasiya olunan ABŞ-a qarşı münasibətdə və əlaqədə “sanitar kordon” rolunu oynamaq potensialı–bu, həm də sərhəd təhlükəsizliyinin ən böyük faktorudur;

-Ukrayna Rusiyanı Avropaya dartan ən böyük potensialdır–tranzit baxımından;

-Qara dəniz akvatoriyasına çıxış imkanlarının genişlənməsi və dənizətrafi ərazilər üzərində nəzarət punktlarının artması və s.

Mövcud böhranın həlli yolları:

Böhranın həlli tarazlaşdırılmış yeni siyasi sistemlərin formalaşmasına hesablanmalıdır. Bu da özlüyündə sülhün bərqərar olmasına xidmət etməlidir.

-Ukraynanın təkrar olaraq beynəlxalq bitərəf statusunun formalaşması, ümumiyyətlə, pozulmaması–Rusiya Ukraynanın NATO-ya üzvlüyündən arxayın olur, təzyiqlər azalır;

-Ancaq ikitərəfli diplomatiyadan (Rusiya-Ukrayna diplomatiyası) istifadə olunması, bu işlərdən Avropanın və digər ölkələrin kənarlaşdırılması;

-İki xalq arasında xalq diplomatiyasının tətbiq olunması-*xalqlar öz problemlərini özləri həll edirlər*;

-Din və mədəniyyət diplomatiyasının geniş tətbiqi –*burada nümayəndələr aktiv barışıq mövqe tuturlar və hərəkətə keçirlər*;

-Postsovet ölkələri diplomatiyasından istifadə olunması-*postsovet ölkələri barışıq üçün vasitəçilik missiyalarını öz üzərlərinə götürülür*;

-Ukraynanın Rusiyanın yaratdığı “Avrasiya” İttifaqına daxil olması;

-Ukraynanın Avropa inteqrasiyasını məhdudlaşdırması, Avropa yardımlarından imtina etməsi və əksinə olaraq, Rusiya yardımını istəməsi;

-Ukrayna ilə Rusiya arasında xüsusi ittifaq dövlətinin (burada mədəni, iqtisadi aspektlər üzərində qurulan ittifaq nəzərdə tutulur) yaradılması;

-Ukraynanın MDB-də möhkəmlənməsi;

-Neftin qiymətinin qalxması və Rusiyaya qarşı sanksiyaların ləğv olunması, kinayəli münasibətlərin dəyişməsi və Rusiyanın rahatlaşması s.

Hadisələr gərgin fonda davam edərsə, Ukrayna Kiyevi də Rusiyanın hərbi gücünə məruz qoya bilər və iki xalq arasında sərt münasibətlər formalaşar. Bu da dünyanın sərt formada bölüşdürülməsi üçün yeni zəminləri ortaya çıxarar. Avropa özü də hərbişdirilmiş zonaya çevrilər. Təbii ki, ABŞ və NATO bloku bu böhranda Ukraynada hərbi qüvvələri ilə iştirak edə bilməzlər və buna yol verməzlər; çünki bu hal global güclərin qarşıdurmasına səbəb ola bilər.

Bütün problemlərin həlli Moskvadan və Kiyevdən birbaşa asılıdır. Qərbin iştirakı burada parçalayıcılıq yaradır və Ukraynanın ərazi itkisi ilə, ölkədə iqtisadiyyat böhranı ilə nəticələnir.

Ukrayna böhranının həlli və gələcək proqnozlar

***Qeyd:** hər bir problem müəyyən müddətdən sonra həllini tapır və yeni tarazlıqlar meydana gəlir.*

-İki xalq arasında böyük barışıq olacaq və bunu əsasən, Rusiya təşkil edəcək;

-Rusiya hərbi qüvvələri Ukraynada dislokasiya olunacaq;

-Ukrayna iqtisadiyyatında Rusiya kapitalının həcmi artacaq;

-Ukraynaya ən böyük maddi-maliyyə yardımını Rusiya edəcək və bunu preventiv diplomatiya kimi, arxayınçılıq məqsədilə, inam və etibarını qazanmaq üçün istifadə edəcək;

-Rusların Ukraynada icmalarının fəaliyyəti güclənəcək;

-Ukrayna icmasının Rusiyada rolu artacaq;

- Rusiyanın ən böyük ticarət partnyorlarından biri Ukrayna olacaq;
- Kırım müştərək turizm mərkəzinə çevriləcək;
- Donbası Rusiya ehtiyat üçün özünün nüfuz dairəsində saxlayacaq;
- Donbas Ukrayna və Rusiyanı birləşdirən məkan rolunu oynayacaq;
- Ukrayna Avrasiya İttifaqına üzv olacaq;
- Rusiya Ukraynaya enerji yardımı göstərəcək və s.

Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə-XXI əsrin siyasi palitrası

Proqnozlar

(Əhatəli şəkildə oxumaq üçün baxmaq olar: Elşən Nəsimov. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə: I Kitab. Bakı-2013, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 544 səh.)

Dünya düzəni maraqlar uğrunda dəyişən potensial hesabına hərəkətlər edən subyektlərin fəaliyyətindən formalaşır və vaxtaşırı dəyişikliyə məruz qalır. Bu dəyişiklik siyasətin tərkib hissələrinin kəmiyyət və ölçüsündən meydana gəlir. Siyasətin tərkib hissələrinin əlaqələri zamanı ortaya çıxan keçicilik dəyişkənliyi yaradır. Dəyişkənlik isə yeni mərkəzlərin formalaşmasını özündə əks etdirir. Yeni mərkəzlər əvvəlki mərkəzlər üzərində də formalaşma bilər. Əvvəlki mərkəzlərin güclərini təşkil edən elementlərin potensialı, o cümlədən sayı artdıqca əvvəlki mərkəz daha da güclənməyə, itirdiklərini bərpa etməyə çalışır. Güclənən dövlətlər öz ətraflarında təhlükəsizlik qurşaqlarını yaradırlar. Enerji toplayan “**qaynar**” dövlətlər (məsələn, Almaniya, Rusiya, Çin) ətraflarına “**daşmağa**” başlayırlar. Bu baxımdan da yandırıcı effektlər meydana gəlir.

Hal-hazırda dünya yenə də çoxqütblülüyə doğru getməkdədir. Artıq güclərinə görə iyerarxik təsnifatı meydana gətirən dövlətlər qrupu formalaşmışdır. Dünya düzəninə piramidal strukturunda müxtəlif çəkilərə və piramidal struktura təsir edən dövlətlər qrupu yaranmışdır.

Böyük dövlətlərin nüfuz dairələri uğrunda həyata keçirdikləri mübarizənin gedişatı ümumən gələcək dünya düzəninə proqnozlaşdırılmasını əsas kimi ortaya qoyur. Bu baxımdan dünyanın XXI əsrin ikinci yarısı boyu siyasi mənzərəsini yaradan böyük dövlətlərin gələcək fəaliyyətindən irəli gələrək dünya düzəni proqnozlaşdırmaq mümkün bir hala çevrilir. O da məlumdur ki, dünya düzəni etnik-mədəni amillər üzərində formalaşır. Etnik əsaslılıq coğrafi məkan üzərində siyasi mühiti yaradan amillə çevrilir. Burada əsas coğrafi müstəvi öz üzərində milli-mədəni amilləri birləşdirir. İqtisadi və digər faktorlar ikinci və üçüncü dərəcəli olur.

Hadisələrin bugünkü axarından böyük dövlətlərin rəhbərliyi və iştirakçılığı sayəsində XXI əsr boyu meydana gələ biləcək dünya düzəninə əsaslarını aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

İngilis dünyası, Rus-slavyan dünyası, Türk –islam dünyası, Ərəb-islam dünyası, Latin Amerikası dünyası, Çin və Hindistandan ibarət buddizm və hinduizm dünyası, Avropada Fransa və Almaniya (Mərkəzi Avropa dünyası) idarəçilər kimi dünya düzəninə avangard elementlərini təşkil edəcəklər və onlar arasında rəqabət mübarizəsi dünyanı siyasi palitrasını yaradacaq. Bu məsələdə “siyasi heliosentrizm” böyük prinsipə çevriləcək. Dünya müharibəsinin baş verməsi risklərinin meydana gələ biləcəyi regionlar formalaşacaq.

Konkret proqnozlar

-Avropa İttifaqı indiki formasını itirəcək, slavyanlar, xüsusilə, pravoslav slavyanlar Rusiyanın təsiri ilə bu qurumu tərk edəcəklər və Rusiya orbitinə daxil olacaqlar. Almaniya və Fransanın da istəyi bundan ibarətdir;

-NATO-dan slavyanlar çıxacaqlar və Rusiya tərəfə üz tutacaqlar;

-Bolqarıstan Rusiya tərəfindən siyasi təqiblərə məruz qalacaq, sanki cəzalandırılacaq;

-Polşa, Çexiya və Slovakiya da Rusiyanın cəzasına məruz qalacaq;

-NATO (ABŞ) bazaları bu ölkələrdən çəkiləcək;

-İngilis dünyası dünya okeanlarında hökmranlıq edəcək;

-Latin Amerikası dünyası Atlantik okeanının cənub akvatoriyalarına nüfuz edəcək;

-Latin Amerikası Avropadakı Latin dünyası ilə birləşəcək;

-Afrika bölünmüş vəziyyətdə qalacaq;

-Ərəb dünyası əsasən ingilis dünyasının təsirində qalacaq;

-Rusiya ərəb dünyasında qismən təsirli dövlətə çevriləcək və xüsusilə, Aralıq dənizi ətrafındakı Ərəb ölkələri ilə qismən yaxınlıq vəziyyətində olacaq;

-Rusiya iqtisadi cəhətdən çox güclənəcək;

-Çin regional dövlət kimi böyük təsirləri əlində saxlayacaq;

-Çin ilə Rusiya çox vaxtlarda yaxınlaşacaqlar və Əfqanıstandan ABŞ və Qərbin hərbi qüvvələrini çıxaracaqlar;

-Mərkəzi Asiyanın türk dünyası Rusiya ilə yaxınlıq vəziyyətində olacaq;

-Çin-Rusiya-Türk dünyası birliyi yaradılacaq;

-Slavyan-Türk dünyası birliyi yaradılacaq;

-“Avrasiya” ittifaqı, “Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı”, “BRİCS” formatı Rusiya, Çin, Türkiyə, Hindistan, İran, Braziliya kimi oyunçuların siyasətini ingilis dünyasına qarşı çevirəcək;

-İran baza olaraq türk-slavyan dünyası ittifaqına yaxın olacaq, Çin-türk dünyası-Slavyan dünyası ittifaqında aralıq mövqe tutacaq;

-İran burada həm də ingilis dünyası ilə türk-slavyan dünyası arasında aralıq oyunçuya çevriləcək. (Ola bilər ki, ingilis dünyası (ABŞ)

İrana türk –slavyan dünyasında aralıq mövqe tutmaq üçün nüvə silahını versin);

- Türkiyə Rusiya ilə yaxınlaşacaq və ittifaq yaradacaqlar;
- Türkiyə ola bilər ki, Rusiyadan nüvə silahı əldə etsin;
- Türkiyə Rusiyanın dəstəyi və təşəbbüsü ilə “Avrasiya” ittifaqına və “BRICS” formatına daxil ola bilər;
- Türkiyə-İran yaxınlaşması baş verəcək;
- Qafqaz bölgəsi slavyan-türk dünyasında yer alacaq;
- Azərbaycan və Gürcüstan “Avrasiya” ittifaqına daxil olacaqlar;
- Ukrayna tamamilə Rusiya orbitində qalacaq;
- Türkiyə Rusiya üçün Ərəb dünyasına təsir edən dövlət olacaq;
- Rusiyada arta biləcək türklərin hesabına rus dilində danışan türklərin sayı çoxalacaq;
- Rusiya Çinin regional təsirinə qarşı öz ərazisini kiçik xalqlarla dolduracaq;
- XXI əsrdə Rusiya dünyanın ən böyük miqrasiya mərkəzinə çevriləcək;
- Fransa və Almaniya Avropa gücləri olaraq ingilis və slavyan dünyaları arasında oyunçuya çevriləcəklər;
- Fransa və Almaniya ingilis dünyasının təsirlərinə qarşı Latin Amerikası dünyasından və slavyanlardan istifadə edəcək;
- Türkiyəni Fransa və Almaniya Rusiya tərəfə yönləndirəcək;
- Rusiya miqrantlar hesabına qarışıq dinlərin ən böyük dövlətinə çevriləcək;
- Miqrantlar hesabına rus dilində danışanların sayı çoxalacaq. Asiya ölkələrindən Rusiyaya böyük axın olacaq. İkinci axın isə slavyanlardan ibarət olacaq;
- ABŞ valyutası dünya valyutası kimi öz əhəmiyyətini itirəcək və s.

Azərbaycanın geosiyasəti: əsas istiqamətlər və vasitələr (ümumiləşdirilmiş təhlil)

Heç bir dövlət inteqrasiyanı, imkanların yaratdığı səviyyədə əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı özündə əks etdirən müasir qloballaşma şəraitində təcrid olunmuş vəziyyətdə öz mövcudluğunu təmin etmək iqtidarında deyil. Ancaq dövlətlərin inteqrasiya, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq əlaqələri onlar arasında fərqli münasibətlərin yaranmasını zəruri edir. Fərqli münasibətlər də fərqli potensialdan (resursların yaratdığı imkanlardan) meydana gəlir. Dövlətlərin güclərinə görə bölünməsi beynəlxalq əlaqələrin təbii bir prosesinə çevrilir. **Məkanlar üzrə geosiyasət öz rüşeymini məhz əlaqələrdəki fərqli imkanlardan və güclərin fərqli olmasından götürür.** Fərqli güc məkanlardakı resursları da fərqli əsaslarla hərəkətdə saxlayır. Hərəkətlər əlaqələr fonunda müxtəlif təsir imkanlarını ortaya qoyur.

Xarici siyasət fəaliyyətinin həyata keçirilməsini ölkədaxili və beynəlxalq ehtiyaclar zəruri edir. Beynəlxalq ehtiyaclar dövlətlərin regionda və regiondan kənar məkanlarda inteqrasiya olunmaq zərurətindən ortaya çıxır. Beynəlxalq əlaqələr eləcə də daxili ehtiyacların ödənilməsinə hesablanır. Ümumiyyətlə, heç bir dövlət **“ümumdünya cəmiyyətində”** təcrid olunmuş vəziyyətdə yaşaya bilməz. Əlaqələr dövlətlərin genetik xarakterlərindədir. Dövlətlərin beynəlxalq əlaqələr sistemində bütövlüklərinin təmin olunması daxili fəaliyyətlə xarici fəaliyyətin vəhdətində öz əksini tapır. Bu vəhdət prinsipi dövləti beynəlxalq əlaqələr sisteminin iyerarxik strukturunda müvafiq yerləri tutmasına səbəb olur. **Geosiyasət şəbəkələnmiş vəhdət siyasətindən meydana gəlir.**

Məlumdur ki, dövlətin istər daxili, istərsə də beynəlxalq fəaliyyəti hüquqa (dövlətin hüququna) söykənir. Beynəlxalq əlaqələrdə hüquq normaları dövlətlərarası münasibətləri tənzim edir, eləcə də dövlətdaxili ehtiyacların ödənilməsinə yönəlir. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərin qarşılıqlı yaşamalarına şərait yaradır. Onların qorunmasını təmin edir. Dövlət ümumən beynəlxalq əlaqələr sistemində bir bütöv kimi “hərəkətdə” olur. Hərəkətdə olması (əslində dövlət yox, dövlət hakimiyyəti və onun digər ünsürləri mütləq və konkret hərəkət vəziyyətində olurlar. Dövlət isə mücərrəd hərəkəti özündə əks etdirir) sayəsində dövlətin digər regionlarda geosiyasi maraqları meydana gətirir. Geosiyasi maraqlar dövlətlərin bir-birilərinin daxillərindəki elementlər üzərində təsirlərini yaradır. Hansı ki, bu elementlər dövlətlərin fəaliyyətini təşkil edən və əks etdirən struktur komponentləridir.

Bir daha qeyd etmək olar ki, dövlətlərin xarici siyasətləri, beynəlxalq münasibətlər üzrə aktları onların geosiyasətlərini meydana gətirir. Dövlət digər dövlətlərin məkanlarında öz geosiyasətlərini formalaşdırır. Burada sərhədlərdən kənarında geosiyasətin əsasları maraqlar üzərində formalaşır. Bu baxımdan hər bir dövlət üzərində geosiyasət meydana gəlir. Çünki, dövlət və onun strukturlarının (canlı sistem olaraq) fəaliyyəti müəyyən məkanları əhatə edir. Hətta böyük dövlətlər üzərində də geosiyasi maraqlar meydana gəlmiş olur. Kiçik dövlətlər də böyük dövlətlərə təsir edə bilirlər.

Geosiyasət daha çox regionları əhatə edir, eləcə də geosiyasi regionlar arasında **“geosiyasi zolaqlar”** da formalaşa bilər. Məsələn, Azərbaycan həm Qafqaz geosiyasi regionunun elementidir (**mərkəzləşdirici subyekt kimi**), həm də Avropa ilə Asiya arasındakı “geosiyasi zolağın” komponentidir (**birləşdirici subyekt kimi**). Digər dövlətlərlə əlaqələr geosiyasətin formalaşması proseslərini təbii olaraq şərtləndirir. Qarşılıqlı təsirlər fonunda dövlətlərin geosiyasi gücləri yaranır. Dövlətin ümumən geosiyasi gücü onun daxili və beynəlxalq gücünə söykənir. Daxili gücü onun **geosiyasi nüvəsini** təşkil edir. Geosiyasi məkanı mərkəzdən ətraflara doğru genişləndirir. Böyük dövlətlərin başqa regionlarda geosiyasi maraqlarının genişlənməsi də həmin dövlətlərin geosiyasi (beynəlxalq münasibətlər üzrə) nüvələrini meydana

gətirir. Buradan da xarici siyasətin şəbəkələşmiş mərkəzləri formalaşmış olur. Burada dövlətin daxili siyasəti xarici siyasətini, xarici siyasəti də öz növbəsində daxili siyasətini tamamlayır. Tamamlama sayəsində dövlətin daxildən xaricinə doğru və əksinə istiqamətdə geosiyasi maraqları meydana gəlir və geosiyasi maraqların sferası onu təşkil edən elementlərin hərəkət sferasının formalaşmasına səbəb olur.

Dövlət digər dövlətin geosiyasi məkanına (burada geosiyasi məkan həm dövlətdaxili məkan, həm də dövlət sərhədlərinin kənarındakı dövlət maraqlarının əks olunduğu məkanlar aid oluna bilər) daxil olur. Bu istiqmat baza olaraq iki hissədən ibarət olur: birincisi, dövlət özünün **milli vasitələri** ilə başqa dövlətin geosiyasi məkanına -ölkədaxili məkanına daxil olur, təsir edir (hətta bir çox hallarda geosiyasi **“eksterritoriallıq”** yaranır, yəni, başqa ərazilərdə imtiyaz və immunitətlər daha çox olur); ikincisi, **öz ərazisində** digər dövlətin mövcud olduğu məkan (xarici ölkələrin resurslarının yaratdığı məkan nəzərdə tutulur) üzrə təsir edir. Öz məkanında yerləşən digər dövlətin geosiyasi maraqları üzərində təsirlər etməyə çalışır. Dövlətlər həmçinin üçüncü və ya dördüncü dövlətlərin ərazilərində də təsirlər etməyə çalışırlar. Bu baxımdan da geosiyasətin təsir şəbəkəsi meydana gəlir. Bu təsir şəbəkəsi dövlətləri beynəlxalq münasibətlərin fərqli fəal üzvlərinə çevirir və eləcə də **yaylı formalı** münasibətləri meydana gətirir. Yaylı (tarazlı) münasibətlər və əlaqələr inkişafa və təhlükəsizliyə, sülh və sabitliyə xidmət edir. Fərqli güclərə görə geosiyasət amili **dünyanın piramidal idarəetməsi** formasını meydana gətirir.

Azərbaycan da dünyanın digər dövlətləri kimi geosiyasətin aktiv üzvlərindən biridir. Azərbaycanın geosiyasəti özünün təkamül və inkişaf mərhələsini yaşayıb və bu gün də həmin proseslər davam etməkdədir. Ölkənin XX əsrin sonlarını əhatə edən geosiyasətinin formalaşmasının başlanğıcı müstəqillik qazandıqdan sonra qoyulub. Xarici siyasətin ilkin aktları, bu baxımdan ölkə müstəqilliyinin defacto və dejure (SSRİ-dən ayrıldığı faktiki əraziləri üzrə hüquqi baxımdan) tanınması və dövlətlərarası diplomatik münasibətlər, sahələr üzrə əlaqələrin qurulması geosiyasətin başlanğıcı üçün əsasları meydana gətirmiş oldu. Sonrakı mərhələlərdə (1994-cü ildən başlayaraq) isə xarici sərmayələrin ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması və çoxsahəli əlaqələr, o cümlədən geosiyasət elementlərinin sayının çoxalması məhz geosiyasi mühitin inkişafında növbəti mərhələni meydana gətirdi. Ölkənin yerləşdiyi məkan və məkan üzərindəki strukturlar və elementlər geosiyasi mühitin əsaslarını təşkil etməyə başladı. Dövlətin daxilən güclənməsi, onun iqtisadi və siyasi strukturlarının inkişafı geosiyasi nüvənin əsaslarını zənginləşdirdi. Azərbaycan regionda radiuslu dalğalar üzrə öz geosiyasi məkanını böyütməyə başladı. Bu proseslər artıq XXI əsrin başlanğıcından bu yana baş verməkdədir.

Azərbaycanın mövcud durumdakı **geosiyasətinin formasına** iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi**, Azərbaycanın özünün sərhədlərindən kənar məkanlar və məkanlardakı strukturlar üzrə geosiyasi maraq dairəsi - buraya ölkənin regionda və regiondan kənar formalaşdırdığı geosiyasi məkanlar aiddir. Məkanlardakı geosiyasi vasitələr və onların imkanları dövlətlərin geostrateji maraq sferalarını təşkil edir. Azərbaycanın tranzit mövqeyi və transmilli korporasiyası (SOCAR) bu istiqamətdə makro təsirlər etməkdədir. Regional enerji layihələri də geosiyasətin makro formasını yaradan elementlər kimi əhəmiyyət kəsb edir; **ikincisi**, Azərbaycan üzərində formalaşan geosiyasət. Buraya isə Azərbaycana diqqət göstərən kənar ölkələrin strateji maraqları aid olur. Strateji maraqlara iqtisadi, mədəni, hərbi sahələr aid olunur. Əgər biz regional geosiyasi məkanı xarici ölkələrin maraq istiqamətləri üzrə xəyali olaraq dairələrə alsaq, onda belə qənatə gələ bilərik ki, Azərbaycan xarici ölkələrin dairələrində öz dairəsini böyütmək siyasətini həyata keçirir. Bu böyüyən dairə də öz növbəsində xarici dairələrin kəskin şəkildə toqquşmasının və ölkəni tamamilə əhatə etməsinin qarşısını alır. Ölkənin geosiyasi nüvəsi xarici ölkələrin periferik geosiyasətinə qarşı sanki bir sipər rolunu oynayır. Buradan da ölkənin regional təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri müəyyən qədər həll olunmuş olur. Hər iki istiqamət Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini və statusunu müəyyən edir. Deməli, geosiyasi mövqe və geosiyasi status ölkənin regional geosiyasətini formalaşdıran istiqamətlərdəndir.

Azərbaycan dövləti bu iki xüsusiyyət, iki istiqamət arasında müəyyən bir mövqe tutur. Azərbaycan özünün geosiyasi mövqeyindən dövlətin regionda və regiondan kənar da geclənməsinə zəmin hazırlamış olur. Azərbaycan üzərində formalaşan geosiyasi maraqlar və Azərbaycanın özünün formalaşdırdığı maraqlar qarşılıqlı olaraq dövlətin geosiyasi baxımdan möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu iki güc istiqamətindən istifadə edən ölkə regionda **tarazlı siyasəti** həyata keçirə bilər və iki istiqamətin **rəvan bağlayıcılığını** meydana gətirir. Geosiyasətin bu xarakterindən milli maraqlar daha yaxşı səviyyədə təmin oluna bilər. Azərbaycanın özünün geosiyasəti ilə ölkə üzərində formalaşan geosiyasət birlikdə **dövlətin regional gücünün** formalaşmasına təsirlər edir.

Azərbaycan regional layihələri həyata keçirməklə özünün beynəlxalq statusunu möhkəmlədir. Eləcə də bu beynəlxalq statusdan istifadə edərək üzərində formalaşan geosiyasi gücün (xarici geosiyasət sisteminin) dövlətin tam şəkildə daxili işlərinə qarışmasının qarşısını alır. Azərbaycanın özünün geosiyasəti xarici geosiyasətin təsirlərini minimuma endirmək iqtidarında olur.

Azərbaycanın geosiyasəti (özünün və xarici ölkələrin) **cəlbətmə və cəzətmə** istiqaməti üzrə formalaşır. Öz resurslarını başqa məkanlarda hərəkət etdirir, başqa məkanlarda təsir imkanları qazanır və əks dövlətin təsirlərini öz

məkanında azaldır. Digər tərəfdən də başqa dövlətlərə təsir olaraq (resurslardan təsir elementləri kimi yararlanır) öz ərazisini onlar üçün açıq elan edir. Azərbaycanın açıq qapılar siyasəti dövlətin geosiyasətini möhkəmlədir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın geosiyasətini formalaşdıran əsas faktor onun makro milli sərvətləridir. Bu sərvətlər hesabına həm xarici ölkələrin maraqlarını formalaşdırır, həm də öz resurslarını reallaşdırır. Azərbaycanın geosiyasi sistemini meydana gətirən elementlər tək iqtisadi sərvətlər deyil, həm də digər amillər də burada aktiv iştirak edə bilər: coğrafi mövqe, əhalinin elmi-mədəni potensialı, dinə rəasional baxışlar, müxtəlif dinlər arasında barışıq mövqe tutmaq, rəasional (dünyəvi) dövlət siyasəti və s.

Azərbaycanın da iştirak etdiyi geosiyasi regionları (məkanları) bu kimi istiqamətlər üzrə təsnif etmək olar:

-postsovet geosiyasi məkanı, o cümlədən Xəzər regionunun Mərkəzi Asiya geosiyasi məkanı;

-Xəzər regionu daxilində Qafqaz geosiyasi məkanı-buraya Şimali Qafqazı da aid etmək olar;

-Qara dəniz-Xəzər regionu geosiyasi məkanı;

-Avro-Asiya geosiyasi məkanı;

-Xəzər dənizi-Aralıq dənizi-Qara dəniz birləşmiş “dairəvi” geosiyasi məkan;

-Şimal-Cənub geosiyasi qovşaq məkanı -buraya Ərəb dünyası ilə Slavyan dünyası, həmçinin Türk dünyası ilə Rus-Slavyan dünyası arasındakı birləşdirici məkan aiddir;

-Türk dünyası arasında –Mərkəzi Asiya ilə Anadolu Türkləri arasında-birləşdirici geosiyasi məkan;

-Rusiya və Türkiyəni, eləcə də İran və Rusiyanı birləşdirən və sözügedən dövlətlərin maraqlarını uzlaşdıran bir məkan;

-Türkiyə və İranı birləşdirə biləcək bir məkan, məsələn, bu istiqamətdə İranda yaşayan çoxmilyonluq Azəri türklərindən dayaq elementi kimi istifadə oluna bilər. Türkiyə və İranın gələcəkdə “Avrasiya” ittifaqına inteqrasiyalarında mühüm rolə malik ola biləcək geosiyasi məkan;

-Cənubi Qafqaz-Rusiya tranzit geosiyasi məkanı;

-Dinlərarası qovşağı yaradan və müxtəlif sivilizasiyalar malik olan xalqları birləşdirən bir məkan.

Azərbaycan özünün geosiyasi mövqeyindən barışdırıcı rol oynaya bilər və eləcə də müxtəlif sivilizasiyaları bir araya gətirmək imkanlarına malikdir. Məsələn, dinlərarası dialoq uğurla təşkil olunur, Bakıda Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi fəaliyyətdədir. Beynəlxalq Humanitar Forumların və digər tədbirlərin mərkəzlərindən biri rolunu oynaya bilər.

Azərbaycan geosiyasətinin gələcək perspektivləri və onları formalaşdıran vasitələr

Ölkə daxilində iqtisadi istiqamətdə,

- ölkənin daxili geosiyasi gücünü, nüvəsini artırmaq, bu baxımdan,
- texno-millətin formalaşması və aralıq geosiyasi məkanda yüksək texnologiyalar mərkəzinə çevrilmək -burada enerji sərmayələri təkrar olaraq ölkənin sənaye sahələrinə yatırılı bilər;
- ölkəni informasiya texnologiyaları istehsal edən mərkəzə çevirmək;
- ölkədə iqtisadi dinamik aktivliyi qorumaq və işsizliyin qarşısını almaq məqsədilə “beynəlxalq şəhərlər” və “beynəlxalq mədəniyyət mərkəzləri” tikintisini həyata keçirmək;
- ölkəni regional (Qafqaz-Xəzər regionu) banklar mərkəzinə çevirmək və əhalinin banklardan asılılığını artırmaq;
- xarici ölkə vətəndaşlarının depozitlərinin daha çox cəlb etmək siyasətini həyata keçirmək;
- Mərkəzi Asiya regionunun və digər geosiyasi istiqamətlərdəki məkanların (məsələn, İran, Türkiyə, Asiya vətəndaşlarının və digər ölkələrin fiziki və hüquqi şəxslərinin) maliyyə resurslarını maksimum səviyyədə ölkəyə cəlb etmək;
- ölkə daxilində milli valyuta ilə yanaşı, digər valyutaların da paralel işləməsini təmin etmək;
- milli valyutanı hələlik beynəlxalq valyuta olan ABŞ dolları ilə eyni kursda saxlamaq və ABŞ dollarının da ölkə daxilində alış-satış vasitəsi kimi istifadəsini təmin etmək;
- dövlətin özünün iştirak etdiyi iqtisadiyyat sektorunu gücləndirmək və azad sahibkarlığı tarazlı şəkildə inkişaf etdirmək;
- ölkəyə turistləri cəlb etmək çalarlı mədəniyyət tədbirlərini (məsələn, “Novruz paradlarını” təşkil etmək) həyata keçirmək və s.

Ölkə daxilində -siyasi istiqamətdə,

- beynəlxalq aləmi cəlb edə biləcək rəşional cəmiyyətin yaranmasını təmin etmək;
- ölkəni regionda beynəlxalq təşkilatlar mərkəzinə və beynəlxalq konfranslar mərkəzinə çevirmək;
- miqrasiya siyasətini sadələşdirmə yolu ilə təkmilləşdirmək və vizalar məsələsini sadələşdirmək və s.

Ölkə xaricində -iqtisadi istiqamətdə,

- xarici ölkələrin (Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Şərqi Avropa, Mərkəzi Asiya və s. ölkələrin) makroiqtisadi mühitində təsir imkanları əldə

etmək, bu ölkələrin sənaye sahələrində və bank sektorlarında nüfuzlar əldə etmək;

- Azərbaycan banklarının xarici ölkələrdə fəaliyyətinə çalışmaq;
- Rusiya bazarında böyük nüfuzlar qazanmaq və Qafqaz bölgəsində sərmayələr yatırmaq, ümumiyyətlə, iqtisadi sferanı genişləndirmək;
- sadələşdirilmiş gömrük siyasətini həyata keçirmək və azad gömrük zonalarının yaranmasına çalışmaq;
- azərbaycanın milli valyutasının işləmə diapazonunu genişləndirmək;
- texno-azərbaycanlı insanın potensialını yaratmaq və xaricə ixrac etmək və s.

Ölkə xaricində -siyasi istiqamətdə,

- diaspora və lobbicilik fəaliyyətini gücləndirmək;
- xarici ölkələrdə “azərıtəunların” yaradılmasına çalışmaq;
- xarici ölkələrin ali məktəblərində və elm mərkəzlərində çalışan azərbaycanlıların sayının çoxalmasını təmin etmək;

Sözgedən vasitələr və istiqamətlər Azərbaycanın regionda geosiyasi mövqeyinin artmasına şərait yaradar və aralıq geosiyasi məkanda güclü dövlətlərin genişlənən maraq sferalarında “əzilməsi”nin qarşısını alar.

Avropa Türkiyədən nə istəyir -beynəlxalq təzyiqlərin köklü səbəbləri (XXI əsrin reallıqları kontekstindən yanaşma)

Zaman dəyişir, əsr dəyişir, lakin beynəlxalq münasibətlərdə təzyiq metodları köklü olaraq, ruhən və materila baxımdan tam da dəyişmir. Özünün elə baza (klassik) mahiyyətini trayektorik formada, şaxələnmə ilə ötürə-ötürə davam edir. Qloballaşma dövründə artan güc amilləri özü ilə təzyiqin üsullarını və tərkibini də artırır. Düzdür, artıq qlobal müharibələr yoxdur, lakin qlobal rəqabət və buna müvafiq qaydada qlobal və regional təzyiq üsulları və vasitələri vardır. Qlobal təzyiq üsulları özünü regional müharibələrdə göstərir. Dünya iqtisadi və maliyyə böhranları da rəqabətin şəbəkəli əsaslarını ortaya qoyur.

Bu gün müxtəlif gücə malik olan dövlətlər arasında onların güclərinə müvafiq olaraq təzyiqlər də miqyaslanır. Məsələn, Ruisya Avropa İttifaqına, Avropa İttifaqı Rusiyaya, Rusiya ABŞ-a, ABŞ Rusiyaya, Rusiya Türkiyəyə, Avropa İttifaqı Türkiyəyə öz təzyiqlərini edir və üsul olaraq müxtəlif vasitələrdən yararlanır. Burada tarixi aspektlər də mühüm rol oynayır və tarixi hadisələr qabardılır və sanki, öz “yerinə oturtmaq” funksiyasını daşıyır. Məsələn, “erməni soyqırımı”, yahudi holokostu, İkinci Dünya müharibəsinin nəticələri bu kimi amillər sırasında yer alır. Böyük dövlətlərin qarşılıqlı təzyiq metodları içərisində Türkiyəyə qarşı Avropanın, ABŞ və Rusiyanın da

təzyiqlərini qeyd etmək olar. Avropa tərəfindən əsas rolu Almaniya və Fransa oynayır. Hətta dini də bu məsələyə qatırlar və bəlkə də Vatikanın mövqeyinin arxasında dayanan qüvvələr də onlardır. Bu gün **ideokratiya, teokratiya, etnokratiya, kulturakratiya** dünya siyasətinin ruhi məğzində böyük əhatəedici rol oynayır. Teokratiya tarixdə olduğu kimi, bu gün də dünya siyasətinin piramidal iyerarxiyasında əlverişli yer tutur və piramidanın baş hissələrində siyasi hərəkətlərə təkan verən, vasitələri işə salan **“düymə”** rolunu oynayır. Bu anda din öz barışdırıcı mövqeyini siyasi maraqlar mövqeyinə dəyişir. 2015-ci ili aprel ayında Roma papası I Fransiskin XX əsrin əvvəllərində ermənilər soyqırımına məruz qalmışlar mövqeyi bir daha bunu sübut edir. Mövqenin arxasınca isə Fransa prezidentinin Ermənistanda 2015-ci ilin aprel ayının 24-də “soyqırımın” yüzilliyi tədbirlərinə qatılması, sonradan da Almaniya prezidentinin erməni soyqırımını sözünü işlətməsi basılan düymənin hazırlanmış olduğunu (*burada monokratiya, yaxud da duokratiya teokratiyanı işə salıb və özünə təkanverici amil hesab edib*) teokratiya aşkar etməkdədir.

İlk növbədə qəbul etmək lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərarası əlaqələrdə və inteqrasiyada uyğunluq prinsipi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnteqrasiya və assosiasiya məsələlərində uyğunluq prinsipləri dövlətin daxili siyasətini və xarici siyasətini əks etdirən vasitələrdə, bu baxımdan sosial, iqtisadi, etno-mədəni amillərdə əksini tapır. Bu prinsiplər uyğun gəlməyəndə inteqrasiya üçün problemlər meydana gəlir. Uyğunluq prinsiplərini pozan amilləri, amillərin yaratdığı proseslər təsnif etmək mümkündür; çünki bu məsələdə çoxlu sayda, həm də müxtəlif miqyasda ünsürlər, obyekt və subyektlər iştirak edir. Postmodernizm dövrünün inteqrasiyası daha çox dövlətlərin regionda birləşmələrinə, aralarında yaranan ittifaqa və birliyə gətirib çıxarır. Dövlətlər bu ittifaqları yaratmaqla bir tərəfdən özlərinin xarici və daxili imkanlarını birləşdirirlər və imkanları sintezlər edərək vahid qərarlar əsasında bu potensial üzərində hərəkət etməyə çalışırlar. Potensialdan istifadə edərək birgə güc yaradırlar. Bu gücün imkanlarından tarazlı qaydada istifadə edirlər və strukturları qarşılıqlı faydalandırırlar. Ümumi gücün faydası onlar arasında uyğunluğu yarada bilir və subyektləri müəyyən məkanda birləşdirmək imkanları qazandırır. Bu aspektdə Türkiyə Avropa İttifaqına üzv ola bilmir. Etiraf edək ki, Türkiyənin Avropanın üzvü olması üçün mövcud kriteriyaları cavab vermir, resurs çatışmır. Uyğunluğun yaranması üçün kifayət qədər iqtisadi, sosial, mədəni və etno-dini aspektlər mövcud deyil. Uyğunsuzluğun yaranmasındakı problemlərdən biri də ölkələrin siyasi kursudur. Hər bir ölkə öz potensialını regionda və regiondan kənarında müxtəlif istiqamətlər üzrə yönləndirə bilir və bundan da siyasətin axın istiqamətləri meydana gəlir. Türkiyənin daxili resurslarının xarici siyasət mühiti Avropa ilə yanaşı, Asiyaya da yönəlir. Bu yönümü yaradan əsas faktor kimi etno-mədəni və dini amillər iştirak edir. Eləcə də qəbul edək ki, Türkiyə iqtisadiyyatı Avropa üçün simmetriya yarada bilməyəcək dərəcədədir. Digər aspektdə, Türk təfəkkürü daha çox Asiya üzərində köklənib və genetik

mənşəyinə bağlıdır. Bu gün türk özünü Avropada dəyər verəcək ünsür kimi göstərə bilmir. Təbii ki, Qərbi Avropanın dəyərlərinə uyğunluq nəzərdə tutulur. Onu da qəbul etmək lazımdır ki, Türk dəyərləri (məsələn, ailə dəyərləri, ailə birliyi dəyərləri, digər qohumluq və birgə təsərrüfat dəyərləri) Avropa üçün nümunə ola bilər. Lakin Avropa bu məsələdə də öz mühafizəkarlığından və neoliberalizmindən əl çəkmir. Türkiyəni “müəllim” olaraq qəbul etmir.

Uyğunsuzluq prinsiplərinin təsnifatı aspektindən irəli gələrək, ümumi halda Avropa İttifaqı, xüsusilə, onun mərkəzi qüvvələri Türkiyəni bu quruma tam yaxın buraxmırlar. Bu dövlətə özlərinin ticarət məhsullarının realizə bazarı kimi baxırlar. Eləcə də Türkiyənin geosiyasi regional mövqeyindən özlərini Asiyaya bağlamaq istəyirlər. Asiyada da Avropanın ruhuna qismən də olsa cavab verəcək dövlət məhz Türkiyədir. Lakin Avropaya və regiona münasibətdə Türkiyənin mövqeyi **haçalanmış** vəziyyətdə qalmaqdadır. Ola bilər ki, bu, Türkiyənin Avro-Asiya siyasətinin əsas təsdiqedicisi statusudur. Türkiyənin Avro-İslam dövləti, həmçinin Türk-islam dövləti olmaq siyasəti də onun coğrafi mövqeyinə bir siyasi status gətirir. Lakin Avropa Türkiyəyə siyasi qruplaşmada, geosiyasi fonda ümumən **“Qolf ağacı”**, yaxud da **“Xokkey ağacı”** (*bu müəyyənlik hələ tam üzə çıxmır, gizli və makro niyyətdir. Dünyalararası rəqabətin təzahürüdür və səbəbləridir*) xəritəsi gözü ilə baxır və Türkiyəni elə daha çox regionda və Rusiya ilə inteqrasiyada görür. Təbii ki, bunun da köklü səbəbləri mövcuddur. Avropanın regionda Rusiya və Türkiyəyə ögey münasibəti gələcəkdə Türk-Rus birliyinin yaranmasını şərtləndirməkdədir. Məsələn, 2014-cü ilin qaz böhranında Rusiya-Türkiyə enerji yaxınlaşması bunu sübut etməkdədir.

Uyğunsuzluq prinsipindən irəli gələrək, Avropada əsasən Almaniya və Fransa Türkiyənin quruma tam yaxın gəlməsinin qarşısını almağa çalışır. Bunun əsaslı səbəbləri mövcuddur. Avropa Türkiyəni nə istəyir sualına da burada cavab axtarmaq mümkündür. Bu köklü səbəbləri təsnif edərkən miqyasına görə, təsiretmədə tətbiq dərəcəsinə görə bir neçə aspektə ayırmaq olar:

Səbəbləri

Mikro və orta səbəblər: bunlar həmçinin real görünən səbəblərdir.

-Türkiyənin islam dövləti olması (Almaniya və Fransa Avropanın islamlaşmasından və mərkəzi inanc məkanına çevrilməsindən ehtiyat edir. Bu ehtiyatlılıq Avropa Katolik Kilsəsinin də əsas narahatçılığıdır);

-Türkiyənin iqtisadi sisteminin Avropa standartlarına uyğun olmaması;

-Türkiyə sənaye sisteminin Avropadan geridə qalması (bu faktorlar vahid Avropa üçün inteqrasiya yükü ola bilər);

-Türkiyənin yaşayış tərzinin (buna sosial psixika da demək olar) Avropadan fərqli olması;

-Türkiyənin radikal islam sərhədlərində yerləşməsi və Avropanın bundan ehtiyat etməsi;

-Etno-türklərin Avropada yayılması-Almaniyada təqribən üç milyon nəfər türk yaşayır ki, bu da Almaniyaya üçün sosial təzyiqlə yanaşı ola bilər;

-Türkiyənin hüquq-məhkəmə sistemi;

-Avropanın mədəniyyət standartlarına cavab verməyən sivil yaşayış sistemi -Türkiyənin şərq vilayətlərində hələ orta əsrlərin yaşam tərzini qalmaqdadır və s.

Avropanın Türkiyədən istəyi budur-sən, öz göstəricilərinə görə yerində otur.

Makro və kölgədə olan, bu baxımdan hər kəs üçün ballı olmayan səbəb

Bu səbəb daha çox dünyalar arasında olan rəqabətin nəticələrini şərtləndirən vasitələrdir. Eləcə də böyük oyunların vasitəleridir. Bir qədər öncə qeyd etdiyimiz kimi Avropanın Rusiya və Türkiyəyə münasibətdə bir “Xokkey ağacı”, yaxud da “Qolf ağacı” formasını alan siyasəti mövcuddur. Bu o deməkdir ki, mikro və orta –real səbəblərdən də irəli gələrək, onlar da baza olaraq, Almaniyaya və Fransa Rusiyaya və Türkiyəni eyni “Günəş sistemi”ndə görmək istəyirlər. Ağacların əyri ucları onları bir yerdə yığılan göstərir. Bunun da əsas səbəbi məhz İngilis və Slavyan dünyalarına görədir. Almaniyaya və Fransa çalışır ki, Türkiyəni Avropa İttifaqına yaxın buraxmasınlar, onu həm ortada haçalanmış mövqedə qoysunlar, zəif vəziyyətdə saxlasınlar, həm də Rusiyaya tərəfə yönləndirsinlər. Rusiyanın güclü olmasından irəli gələrək, özləri (Almaniyaya və Fransa) Slavyan və İngilis dünyaları arasında bufer zona, aralıq güc mərkəzi rolunu oynasınlar. **Avropanın Türkiyədən istəyi budur –iki dünya arasında oyunçu bizik, sən yerində otur.** Həqiqətdə qəbul etmək lazımdır ki, ABŞ və Böyük Britaniya özlərinin Rusiyaya əleyhinə olan siyasətlərinə görə Türkiyəni NATO-da və Avropa İttifaqında görmək istəyirlər. İngilis şahzadəsi Çarlzın 2015-ci ilin aprel ayında Türkiyədə “Çanaqqala” zəfərinin 100-cü ildönümü tədbirində iştirak etməsi də Türkiyə ilə İngilis dünyası arasındakı yaxınlıq siyasətinə sübut ola bilər. Lakin Almaniyaya və Fransa Avropa İttifaqına üzvlüyə razı ola bilməz. Türkiyənin Avropa İttifaqında olması İngilislər üçün bu quruma cənub cinahdan təzyiqlə yanaşı subyekti rolunu oynamağa imkan verir, həm də Rusiyaya ilə yaxınlaşmanın qarşısını alır.

Türkiyənin Avropa İttifaqında olmasının Ermənistan üçün nəticələri

Türkiyə Avropa İttifaqında olarsa, Rusiyaya Cənubi Qafqazda daha da güclənəcək və xüsusilə, Ermənistanda iqtisadi rıçaqlarını bərkidəcək. Bu

aspektindən Ermənistan iqtisadiyyatı daha da təsirli (təzyiq altında qalan) iqtisadiyyat forması alacaq. Əgər Türkiyə Avropa İttifaqında deyil, əks halda Rusiya ilə iqtisadi ittifaqa daxil olarsa, onda Ermənistan regionda qazanacaq. Çünki Rusiya –Türkiyə İttifaqı Ermənistanı və Cənubi Qafqazı öz ağışuna götürəcək. Bu məsələdə də Ermənistanın regionda asılılığı Türkiyə və Rusiyada qalsa da Ermənistan region hesabına inkişaf edəcək

Dünyanın gələcək enerji potensialı mərkəzləri *(Türkiyə və İran)*

Məlumdur ki, enerji amilinə mütləq və nisbi olmaqla şərti olaraq, xəyali koordinatlar üzrə iki tərəfdən (ya sağ və soldan, ya da aşağıdan və yuxarıdan) baxmaq olur. Enerji kəmiyyəti məkan tutumu və elementlər, zərrəciklər arasında olan məsafə amilinə görə müəyyən olunur. Bu baxımdan da müəyyən hədlər daxilində, dövlətlər və cəmiyyətlər daxilində enerji azlığı və enerji çoxluğu müqayisə edilir. Bir dövlətdə enerji çox, digərində az ola bilər. Bu, həm də dövlətin gücünü əks etdirən kriteriyaların mövcudluğundan asılıdır. Əhali, ərazi, geosiyasi və coğrafi-tranzit mövqə, siyasi sistem, əhalinin mədəni səviyyəsi, iqtisadi sistem, bu sistemi təmin edən resurslar, təbii resurslar, əmək resursları, əmək ehtiyatlarından maksimum səviyyədə istifadə, istehsalat və xidmət resursları, əhalinin təminat səviyyəsi, sağlamlıq səviyyəsi, idarəetmənin əsasları, idarəçilik rejimləri, ümumiyyətlə, dövlətçiliyin yüksək səviyyəsi, təkiml forması və sabit cəmiyyətlər və digər amillər dövlətin gücünü, xalqın dövlətə bağlılıq səviyyəsini əks etdirir. Güclü dövlət o zaman özünü təsdiq etmiş olur ki, onun daxilində enerji nisbətən taraz olaraq paylanmış vəziyyətdə olur. İnkişaf proseslərində lazımi resurslar iştirak edir.

İnsanların enerjili olmalarında təbiət amilini unutmamaq olmaz. Belə qəbul etmək olar ki, əlverişli iqlim şəraitində yaşayan insanlar təbii enerjili olurlar. Onlar aktiv fəaliyyət formalarını daha çox qəbul edirlər. Çünki təbiətdən nisbətən böyük kütləyə malik olan zərrəciklər axınını qəbul edirlər. Cəmiyyətlərin əsas problemləri (xüsusilə, Şərq cəmiyyətlərinin) bu enerji mübadilələrini əsasən qeyri-rasional formada həyata keçirməkdən ibarət olur. Hər kəs ümumi enerji müsəvisində lazımi səviyyədə iştirak edə bilmir. Bunun qarşısı müxtəlif yollarla (qaydalarla, qadağalarla, yəni yasaqlarla) alınır. Bu baxımdan da xaosizm və infantillik, qüsurluluq, qeyri-taraz sistemlilik meydana gəlir. Qüsurluluq subyektin sistemə olan nisbətinin pozulmasından meydana gələn vəziyyətə çevrilir. Kəsib və qeyri-taraz cəmiyyətlərdə başlıca olaraq insanlar öz potensiallarını sərf etmək üçün azad məkanlar axtarırlar. Daha doğrusu, enerjiləri çatdırmaq və fəaliyyətləri passiv olur. Enerji əldə etmək üçün məkanlar axtarırlar. Cəmiyyətin və dövlətin resurs çatışmazlığı, bir çox məkanlarda qeyri-taraz strukturu bu addımların atılmasına imkan vermir. Bir sözlə, dövlət və cəmiyyət öz yığılmış potensialını düzgün istifadə edə bilmir və

bərabər məkanlar üzrə çatışmazlıqlar meydana gəlir. Potensialın qeyri-taraz yayılması halları mövcud olur. Radikal cəmiyyətlərdə ümumən enerji az olur, çünki aktivlik bütün mümkün subyektləri əhatə edə bilmir.

Ümumiyyətlə isə enerjinin qəbulu insanlarda qaynarlıq əmələ gətirir. İnsanlarda enerji aktiv və passiv formada yığıldığından aktivlik passivliyi yenidən aktivliyə çevirir. Xüsusilə, qatı mühafizəkar cəmiyyətlərdə insanların passiv enerji mənbələri daha çox olur. İnsanlar öz enerjilərini sistemli olaraq realizə etmək, mübadilə üçün digərlərinə ötürmək imkanlarından xaric olurlar. Hər kəs aktivlik nümayiş etdirə bilmir.

Enerjinin üzərə çıxmasında, aktivləşməsində bir çox səbəblər mövcud olur. Bu, daha çox müqayisə predmetlərinə görə mövcud olur. Ümumiyyətlə, xaoslu yığılmış potensial müəyyən müddətdən sonra daxildən dağılmağa başlayır. Enerjisiz qalmış tərəflər enerji axtarışı üçün fəal mübarizələrə qoşulurlar. Bu aspektdə də insanlar öz enerjilərini mübadilə etmək, sərf etmək və yeni enerji əldə etmək üçün boş məkanlar, daha doğrusu, cəmiyyətlərində və dövlətlərində müstəqil və azad məkanlar axtarırlar.

Eyni zamanda onu da demək yerinə düşər ki, qatı mühafizəkar cəmiyyətlərdə enerji kasadlığı müşahidə edildiyindən, insanların ümumən hərəkət məhdudiyətləri onlar tərəfindən enerji qəbulu proseslərini təmin edə bilmir. Bu baxımdan da cəmiyyətlərin üzvlərinin bir qisminə enerji artıq olur, digərlərində isə enerji çatışmazlığı meydana gəlir.

Bu gün dünyada enerjisi “boşalmış” və hələ “yığılıb qalmış” xalqlar vardır. Qərb ölkələrini, inkişaf etmiş Avropa ölkələrini enerjilərini “boşaltmış” və sabit enerji mübadiləsinə keçmiş cəmiyyətlər, dövlətlər kimi xarakterizə etmək olar. Bu cəmiyyətlərin əksəriyyəti rəasional sistemli yolla gedirlər və demək olar ki, sabit axara malikdirlər. Müəyyən sabit formada enerjilərini çoxaldırlar. Qərb ölkələrini enerjilərini rəasional və sistemli formada artıran cəmiyyətlər kimi xassələndirmək olar. Belə cəmiyyətlərdə enerji verə biləcək, enerji qəbul edəcək tərəflərin iştirakı çoxluq təşkil edir.

Türkiyə və İran kimi dövlətlərdə əhali daha çox qeyri-rəasional həyat tərzi sürməkdədir. Bu, əsasən cəmiyyətlər üzərindəki rejimlərin təzyiqləri ilə əlaqəlidir. Həmçinin cəmiyyətin yaşam tərzi və adətlər enerjinin taraz inkişafına imkan yarada bilmir. Enerjinin xaoslu mübadiləsi bu kimi cəmiyyətlərdə milli eqoizmi yaradır. Cəmiyyətlərin əksər üzvlərinin demək olar ki, hərəkətsiz qalmaları cəmiyyətdə bütövlükdə enerji çatışmazlığını və disbalansı yaradır. Cəmiyyətdə mövcud olan kəskin sosial fərqlər də bir qrup insanlarda coşqu yaradır. Digərlərində isə çatışmazlığı ortaya qoyur. Bu aspektdə cəmiyyət depressiyalarla üzləşir. Bu gün demək olar ki, Türkiyə və İran kimi ölkələrin cəmiyyətlərində coşqu halları daha çoxdur. Onlar total olaraq enerji axtarışındadırlar və öz passiv enerjilərini (burada yığılıb qalmış enerji kimi xassələndirmək olar) aktivliyə çevirmək üçün yolları axtarırlar.

Digər tərəfdə, yəni Qərbdə mövcud texnoloji imkanlar bir müddətdən sonra öz inkişaf axarını ləngidə bilər. Çünki bu cəmiyyətlərin əksəriyyətində bir müddətdən sonra arxayınlıq yarana bilər. Lakin Türkiyə və İran kimi dövlətlərin cəmiyyətlərində disbalanslı enerji yığılıb qalmış, passiv potensialı yaradıb. Belə qəbul etmək olar ki, bir müddətdən sonra bu potensialın realizəsi meydana gələcəkdir.

Türkiyə və İranın müqayisədə uzaq gələcəkdə Avropa və Qərbi üstələməyi ehtimalları yarana bilər. Belə ki, bu dövlətlərdə yığılmış enerjinin (həm də çatışmayan enerji kimi xassələndirmək olar), insanların daxillərini coşqu vəziyyətində yaşadan potensialın gələcəkdə ətrafa yayılması mümkündür. Cəmiyyətlərdə total “partlayışlar” yarana bilər. Bu hadisələrin ardıcıl olaraq baş verəcəyi zaman cəmiyyətlərin sürətli inkişafı prosesləri meydana gələ bilər. İnkişaf proseslərində enerji boşalmaları və enerji yığılıb qarşılıqlı olaraq bir-birilərini əvəzləyə bilər.

Türkiyə və İranın gələcəkdə çox güclənəcəklərini, enerji potensialı mərkəzlərinə çevriləcəklərini bu kriteriyalar üzrə təsnif etmək olar:

-enerji potensialını artırmaq üçün enerji subyektlərinin, yəni əhalinin çoxalması;

-enerji artımını təmin edəcək vəsaitlərin mövcudluğu-bura təbii sərvətlərdən tutmuş, ərazinin geosiyasi mövqeyinə qədər bütün amilləri daxil etmək olar;

-enerji potensialının cəmləşməsi üçün məkanın kifayət qədər olması;

-cəmiyyətlərin enerji azlığından və məkan üzrə enerjinin qeyri-tarazlığından irəli gələrək meydana gələn enerji balansının pozulması faktlarının çoxluğu;

-enerjisiz çatışmayan tərəflərin enerji axtarmaq uğrunda mübarizələri və qabiliyyətlərin, istedadların bu istiqamətlərə yönləndirilməsi-elmi-texnoloji ixtiraların sayının artması gözlənilir;

-insanların təbii aktivliyi -iqlim şəraiti və təbiət inkişafı şərtləndirə bilər ;

-müqayisə üçün ətraflarda inkişaf etmiş şəraitlərin, cəmiyyətlərin mövcudluğu və bu mövcudluğun stimül yaratması. Məsələn, Türkiyə və İran kimi dövlətlər dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin texnoloji vasitələrini şahidi olurlar və bu amil də bu dövlətlərdə müqayisədə rəqabəti yarada bilər və s.

Türkiyə və İran əhalisinin potensialını istiqamətləndirmək, rəşadətli tərzə yönləndirməklə bu dövlətləri dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri səviyyəsinə qaldırmaq olar. Bu proseslər gələcəkdə gözlənilir.

Rusiyanın XXII-XXIII əsrlərdə müxtəlif dövlətlərə parçalanma ehtimalı

Əhali və onun maraq amili dövlətin yaranmasında və parçalanmasında, dağılmasında ilkin şərtidir. Sabitlik həm maraqdan yaranır, həm də maraqdan pozulur. Bir dövlətin güclənməsində əhalinin çoxluğu və ərazinin böyüklüyü amili önəm kəsb edir və demək olar ki, əsas faktorlardandır. İqtisadi, siyasi, hərbi sistemlərin mütəşəkkilliyi də gücün yaranmasında mühüm vəziyyətdir. Dövlət mövcud resurslar və resurslar üzərində tətbiq olunan təsirlərdən həm möhkəmlənir, həm də parçalanır, mərkəzi hissələr ətraflardan ayrılır. Əhalinin həddən artıq artması və ərazinin olduğu şəkildə qalması, əhali və ərazi arasında disbalansın yaranması idarəetməni çətinləşdirir. Buna görə də böyük çəkiləri olan bir neçə mərkəzdən ibarət idarəetmə şəbəkəsi meydana gəlir.

Əhlinin çoxluğu amili, bu amilin məkanı şərti olaraq üstələməsi insan hüquqlarının məhdudlaşmasına səbəb olur. Bu baxımdan da qeyd edə bilərik ki, Çin və Hindistanda insan hüquqları əhali çoxluğu faktoruna görə (*Çində əhali əsasən ölkə Şərqində cəmləşir, Hindistanda isə əhali mərkəz, qərb, şərq və cənuba doğru məskunlaşmışdır. Ölkənin iri sənaye və çoxmillionluq əhalisi olan şəhərləri bu əraziləri əhatə edir*) məhdudlaşmaqdadır. Bu ölkələrdən kasıbçılıq mövcuddur və əmək resursları məkan üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Bu da təbii coğrafi-siyasi amillərlə əlaqəlidir. Baxmayaraq ki, Çin dünyada iqtisadi göstəricisinə görə ikinci yerdə qərarlaşır, ancaq adambaşına düşən ümumdaxili məhsul istehsalı göstəricilərinə görə geridə qalır.

Qeyd: belə bir göstərici var ki, Çində kasıbçılıq səviyyəsi 1984-cü ildə 69,4 faiz olmuşdursa, 2011-ci ildə bu göstərici 6,3 faizə enmişdir. Bu göstərici 2005-ci ilin beynəlxalq göstəricilərinə görə nəzərə alınmışdır. Həmin göstəriciyə əsasən, əhalinin gündə 1,25 ABŞ dollarından az məbləğdə qazanc əldə etməsi kasıbçılıq hesab olunub.¹ 2014-cü ilin oktyabr ayında ilk dəfə rəsmi olaraq Çində “kasıbçılığın səviyyəsinin aşağı salınması günü” elan olunmuşdur. 2013-cü ildə kənd təsərrüfatında kasıbların sayı 16,5 milyon nəfərə endirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, 2014-cü ilin məlumatına görə Çində hələ 82,4 milyon nəfər vətəndaş kasıb səviyyəsində yaşayır.²

Qeyd: belə bir göstərici var ki, şəhərlilərin sayına görə dünyada birinci yerdə Çin, ikinci yerdə isə Hindistan qərarlaşır. Hindistanda da urbanizasiya prosesləri (30 faiz)sürətlə gedir. Aqrar-sənaye ölkəsidir. Hindistan təbii ehtiyatlarla zəngindir. Məsələn, dünya dəmir filizi ehtiyatlarının 25%-ə qədəri, marqans filiz istehsalının 15% faizi, slyudanın 60% bu dövlətin payına düşür.³

¹ Мировой Атлас Данных. Китай-Уровень бедности.

konema.ru/atlas/Китай/Уровень-бедности-по-национальному-порогу-бедности

² Вести Экономика. Как правильно сосчитать бедных китайцев? 27.10.2014.

www.vestifinance.ru/articles/48697/print

³ Hindistan Respublikası. www.coqrafiya.info/2014/11/hindistan-respublikasi.html

Düzdür, son dövrlərdə Hindistanda iqtisadi göstəricilər artmışdır. Ölkədə kasıbçılığın səviyyəsi 2009-2010-cu ildə 29,8 faizə enmiş, kənd təsərrüfatında isə 2004-2005-ci illərlə 2010-cu il arasında 42 faizdən 24 faizə enmişdir.¹

Ölkədə kasıbçılığın səviyyəsi 2011-ci ildə 21,9 faiz təşkil etmişdir. Statistika qeyd edir ki, Hindistanda kasıbçılıq 1993-cü ildə 45,3 faiz, 2004-də 37,2 faiz, 2009-da 29,8 faiz olmuşdur.²

Bu gün Rusiya (ABŞ-dan sonra) dünyanın ikinci miqrasiya mərkəzinə çevrilmişdir. Rusiyaya keçmiş SSRİ respublikaları ilə yanaşı, Çin, Vyetnam, Əfqanıstan və Türkiyədən də miqrantlar daxil olmaqdadır. Rəsmi statistik məlumatlara görə, 2013-cü ildə Rusiyaya 4,5 milyon nəfərə qədər miqrant daxil olmuş, onlardan təqribən 4, 2 milyon nəfəri ölkəni tərک etmişdir. Miqrasiya artımı təxminən üç yüz min nəfər təşkil etmişdir.³

Məlumdur ki, Rusiya dünyada ən böyük əraziyə malik olan dövlətdir. Rusiya ərazisi inzibati-idarəçilik baxımından vilayətlərə (46 ədəd), respublikalara (22 respublika), muxtar dairələrə (4 ədəd), əyalətlərə (9 ədəd), muxtar vilayətə (1 ədəd) və federal əhəmiyyətli şəhərlərə (3 ədəd) bölünür. Rusiya inzibati baxımdan həmçinin 9 federal dairəyə bölünür, hansılar ki, digər subyektlər onun içərisində cəmləşir. Federal dairələrə prezidentin səlahiyyətli nümayəndəsi rəhbərlik edir. Bu baxımdan da Rusiya ərazisində 85 ədəd bərabər hüquqlu subyekt var. Rusiya əhalisinin çoxunu (80 faizdən çoxunu) ruslar təşkil edir. Belə bir rəqəm də var ki, dünyada əkilə bilən torpaqların 10 faizi Rusiya ərazisində yerləşir. Ölkə ərazisinin 70 faizindən çoxunu düzənliklər və ovalıqlar təşkil edir. Ölkə dünyanın su cəhətdən təmin olunmuş ən böyük dövlətlərindən biridir. Rusiya ərazisinin 12,4 faizi üst qat sülardan ibarətdir. Dünya qara torpağının 50 faizi bu ölkə ərazisində yerləşir. Dünyanın məhsuldar torpaqlarının 9 faizi Rusiya ərazisindədir. Dünyada taxıl, neft və qaz, eləcə də meşə sənayesi, dəmir filizi istehsalında Rusiya mühüm yerləri tutur.

Rusiya ərazisi 11 nəhəng iqtisadi rayona bölünür: Şimal-Qərb, Şimal, Mərkəz, Volqa-Vyat, Mərkəz-Qaratorpaq, Volqaətrafi, Şimali Qafqaz, Ural, Qərbi Sibir, Şərqi-Sibir və Uzaq Şərq.

Göstəricilərə əsasən, belə qəbul etmək olar ki, Rusiya ərazisi hələ yüksək səviyyədə mənimənilməmişdir. Ölkə əhalisi də ərazi üzrə qeyri-bərabər məskunlaşmışdır. Təqribən 145 milyon nəfərdən ibarət olan əhalinin çox hissəsi Uraldan qərbdə (Rusiyanın Avropa hissəsində) və Uraldan cənub-şərqdə məskunlaşmışdır. O da qeyd olunur ki, Rusiyanın bir çox ərazisi (Şərqi

¹ Доля бедняков в Индии упала ниже трети всего населения.

www.lenta.ru/news/2012/03/19/poor/

² Мировой Атлас Данных. Индия-Уровень бедности.

konema.ru/atlas/Индия/Уровень-бедности-по-национальному-порогу-бедности

³ Федеральная служба государственной статистики. Численность и миграция населения Российской Федерации в 2013 году.

www.gks/bgd/regl/b14_107/Main.htm

Sibir və Uzaq Şərq) yaşamaq üçün münasib iqlimə sahib deyil. Bir çox məkanlar da yaşamaq üçün yararlı deyil.

Rusiya bu gün təbii ehtiyatları hesabına öz iqtisadiyyatını gücləndirməkdədir. (Qeyd: Qərbin sanksiyalarına baxmayaraq iqtisadi gerilmə müvəqqəti xarakter kəsb edəcəkdir. Bu sanksiyalar Rusiyanın yeni texnologiyalar dövlətinə çevirəcədir və Rusiya kənd təsərrüfatını inkişaf etdirəcəkdir. Eləcə də yeni sənaye sahələri formalaşacaqdır. Çünki Rusiyada elmi potensial var və ölkə texnoloji sahələrdə tərəqqi etmək ruhuna malikdir. Rusiya xalqında texnoruh yüksəkliyi mövcuddur). XXI əsrdə Rusiya ixracında sənaye məhsulları üstünlük təşkil edəcəkdir. XXI əsrin ortalarında başlayaraq dünyada “Rusiya əsri” hökm sürəcəkdir. Çünki ölkə kapitalizm yolu ilə inkişaf etməkdədir. Ölkəni böyük sərmayələr-daxili və xarici-gözləyir. Avrasiyada gedən integrasiya prosesləri də buna təkan verəcəkdir.

Bu gün Asiya əhalisinin, postsovet məkanının əhalisinin bir qismi Rusiyaya üz tutmaqdadır. Rusiya Avropa üçün də bazar rolunu oynayır. Rusiyanın güclənməsi səbəbləri və kriteriyaları çoxluq təşkil edir.

Güclənmə gedişatı Rusiya üçün XXII-XXIII əsrlərdə təhülkə törədə bilər. Belə ki, ölkə Asiya üçün yeni bir mənimsənilmə obyektidir. Bu baxımdan da qəbul edək ki, Asiya xaqaları XXI əsr boyu şimala üz tutacaq. Buna görə də rus dilində danışanların sayı artacaq. Xüsusilə, türk dünyası Rusiyada böyük nüfuz əldə edəcək. Əhalinin miqrasiya axını və ölkədə qalıb yaşayan miqrantlar hesabına artması ölkənin əhalisinin sayını indikindən iki, ya da üç dəfə artıracqdır. Bu amil Rusiyada yeni iqtisadi mərkəzlərin formalaşmasına səbəb olacaq. **Yeni iqtisadi mərkəzlər coğrafi məkan üzrə Şimali Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan şimala doğru ərazilərdə-Rusiyanın Avropa mərkəzində, Rusiyanın Ural rayonunda, Çin və Monqolustan sərhədlərinin şimal hissələrində-Şərqi Sibirə doğru ərazilərdə, Uzaq Şərqdə formalaşa biləcəkdir.** Dövlətin “**ətək gücü**” artacaqdır. Yəni, sərhəd regionları güclənəcəkdir. Ölkəni XXI əsrin ikinci yarısında etibarən güclü **iqtisadi texnoqurşaq** gözləyir. Rusiyada rus dilində danışan şəxslərin sayının artacağı ölkənin yeni iqtisadi mərkəzlərinin siyasi aktivliynə gətirib çıxara biləcəkdir. Bu baxımdan da ehtimal etmək olar ki, Rusiyanın bir mərkəzdən idarə olunması problemləri yaşana biləcəkdir. Çox güman ki, XXII-XXIII əsrlərdə indiki Rusiya ərazisində meydana gələcək nəhəng iqtisadi rayonların bazasında (sərhəd iqtisadi qurşaqlarında) siyasi qurumlar, **yeni dövlətlər**, həm də rus dilində danışan xalqları olan dövlətlər yarana biləcəkdir.

Rusiyanın XXII-XXIII əsrlərdə dağılma (ayrı-ayrı regional dövlətlərə) ehtimalını şərtləndirəcək kriteriyaları şərti və konkret olaraq bu şəkildə təsnif etmək olar:

-Rusiyanın ərazisinin böyüklüyü. Avrasiyanın geosiyasi nəhəngi olması. Avrasiyada planetar dövlət rolunu oynaması;

-ölkə əhalisinin azlığı faktı (mövcud zamanda). Bu fakt ölkə resurslarını mənimsəmək üçün başqa ölkələrdən əhali cəlb etməni şərtləndirəcəkdir. Rusiya sənayesi və kənd təsərrüfatı miqrantların hesabına güclənə biləcəkdir;

- miqrasiya axınının güclənməsi və gələcək əsrdə daha da sürətlənməsi;
- Rusiyanın Asiyaya meyilli dövlət olması. Ölkədə Asiyalı xalqların da yaşaması;
- Rusiyada yaşayan xalqların çoxluğu (ölkə xalqları 100-dən çox dildə və şivədə, jarqonda danışılar) və çoxdincilik;
- Ölkə resurslarının bolluğu və insanları cəlb edəcək xüsusiyyətləri;
- Rusiyanın XXI əsrdə sürətli inkişafı və Avro-Asiyada birləşdirici mərkəzi lider dövlətə çevrilməsi;
- Rusiyanın daxili ərazilərinin sürətlə insanlarla dolacağı faktı;
- Rusiyayı güclənməsi ilə ölkəyə ediləcək kənar siyasi təzyiq faktları;
- sürətlənəcək iqtisadi gücün ölkə daxilində siyasi təfəkkürü oyatması və s.

Rusiya çox güman ki, XXII-XXIII əsrlərdə daxili amillərdən və xarici amillərdən bir neçə regional dövlətə bölünə biləcəkdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün Rusiyanın parçalanmasından danışılar. Lakin ölkənin bölünməsi və ayrı-ayrı siyasi subyektlərə çevrilməsi üçün ölkədəxilində kifayət qədər dövlətləri təşkil edəcək element yoxdur. Dövlətlər gələcək əsrlərdə elementlər zənginliyindən yarana biləcəklər.

Beynəlxalq münasibətlərin tarazlı əsaslarla formalaşmasında böyük dövlətlər bu kimi funksiyaları həyata keçirirlər

Beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsasları ondan ibarətdir ki, hər bir dövlət bu sistemdə bir səs hüququna malikdir, sərbəst və suveren fəaliyyətlidir. Beynəlxalq münasibətlər sistemi dünya əlaqələr sisteminin tərkib hissəsidir. Dünya əlaqələrində dövlətlərin daxili əlaqələri də mövcuddur. Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq əlaqələr dövlətlərin daxili strukturlarının qarşılıqlı əlaqələndirilməsindən ibarət olur. Böyük dövlətlər dünyanı həm nəzəri, həm də təcrübə əsaslarla (güc amilinə söykənən praktik siyasət) **nüfuz dairələrinə** bölürlər. Bu bölgü özünün klassik mahiyyətini yenə də qoruyub saxlamaqdadır. Klassik mahiyyətdə, klassik formada müharibələr amilindən daha çox istifadə olunurdu. Hal-hazırda isə qarşılıqlı müharibələri daha çox daxili işlərə müdaxilə və ərazi müdaxiləsi (hərbi baxımdan) əvəz etməkdədir. Böyük dövlətlər nəzəri hüquq normalarından və praktik vəziyyətlərdən istifadə edərək kiçik dövlətlərin ərazilərinə müdaxilələr edirlər.

Beynəlxalq münasibətlər sistemi regionlarda **mərkəzi** və **ətraf** subyektlərin əlaqələri ilə yaranır. Sistemin mərkəzi və ətraf subyektləri anlayışı və faktların mövcudluğu təsnifata görə meydana gəlir. Təsnifatı isə güc və gücü yaradan komponentlər amili formalaşdırır. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin müxtəlif güclü subyektləri təbii ki, mərkəzlərdə (bura

İqtisadi, siyasi, hərbi mərkəzlər, eləcə də mədəni amillər üzərində qurulan mərkəzlər aid edilə bilər. Məsələn, Avropa İttifaqı bir güc mərkəzi olaraq Avropa dəyərləri üzərində formalaşmışdır. Bu, mədəni amildir) birləşirlər. Bu birləşmə sayəsində sistem yaranır. Sistemdəki mərkəzlər universal və məxsusi rolunu oynayırlar. Universal rol tək bir regional deyil, digər regional mərkəzlərdə də meydana gəlir. Böyük dövlətlər (xüsusilə, ABŞ, Rusiya, Avropa İttifaqı kimi dövlətlər) universal rolunu oynamağa çalışırlar. Bu da beynəlxalq münasibətlər sistemində böyük dövlətlərin yuxarı struktura (bələ qəbul edək ki, piramidanın yuxarı strukturuna) nəzarət funksiyalarının tətbiqinə gətirib çıxarır. Münasibətlər sistemində səlahiyyətlərin genişlənməsi, vəzifələrin artması halları yaşanır.

Sistemin ayrı-ayrı strukturları formalaşır. Ayrı-ayrı strukturlar əlaqələr vəhdətini meydana gətirir və vahidlik yaranır. Bu vahidlik daxilə rəngarəng subyektlərdən ortaya çıxır. Zahirən isə (təfəkkürdə vəhdəti vardır). Beynəlxalq münasibətlər rəngarənglikdən və çalarlardan ibarət olur. Bu baxımdan da beynəlxalq münasibətlər sisteminin daxili və zahiri bütövlüyü meydana gəlir. Böyük dövlətlər bu bütövlük daxilində, ayrı-ayrı regionlardakı strukturlarda **mərkəzi subyekt** rolunu oynamağa çalışırlar. Mərkəzi subyekt rolunu oynamaq **iradi** və **qeyri-iradi** bir prosesə çevrilir. Sistemdə ayrılımlar, parçalanmalar meydana gəlir. Rəqabət formalaşır. Bu kimi proseslərdən dünyanın qeyri-mütləq tarazlı əsaslarla idarə olunması halları yaşanır. Mərkəzi subyekt rolunu öz-özünü təsirediciliyi meydana gətirir. Mərkəzi subyektlər ətraf subyektlərlə trayektorik bağlılıq yaradırlar və təsir imkanları əldə edirlər. **Beynəlxalq münasibətlər strukturlarında tarazlıqlar mərkəzi subyektlərin yaratmış olduqları strukturlar arasında mövcud olur. Bu strukturlar, birləşmələr (məsələn, ittifaqlar) çalışırlar ki, qlobal və regional miqyasda sülh və sabitliyi qorusunlar. Bu kimi niyyətlər və buna yönəlmiş aktlar isə öz-özünü gərgin məzmunlu tarazlıqları yaradır. Gərgin tarazlıqlar qurşaqları meydana gəlir ki, bu ərazilər də sanitar kordonlar rolunu oynayır.**

Böyük dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərin tarazlı əsaslarla formalaşmasındakı rolunu həm də nəticə etibarilə, proseslərin daxili mahiyyətinə görə dünyanın nüfuz və maraq dairələrinə bölünməsi ilə nəticələnir. İqtisadi nüfuz məkanları, iqtisadi və siyasi təsir strukturları meydana gəlmiş olur. Dünyanın siyasi xəritəsi sanki dövlətlərin maraq dairələri üzrə bölünür və yeni konturlar cızılır. Böyük dövlətlər dünyanın tarazlı əsaslarla formalaşmasında yeni siyasi xəritələrin əmələ gəlməsini də təmin edirlər.

Böyük dövlətlərin funksiyaları **liberal** və **radikal** əsaslara söykənir. Böyük dövlətlərin liberal formaları beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərini müəyyən etməkdən, hüquq normalarını qəbul

etməkdən və hüquq normalarının icrasına beynəlxalq nəzarəti həyata keçirməkdən ibarət olur. Beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmək dinc məqsədləri özündə ehtiva edir və sülh siyasətini reallaşdırır, sabitliyi müəyyənləşdirir. Bu anda beynəlxalq münasibətlərdə yumşaq tarazlıq formalaşır. Beynəlxalq münasibətlərin **radikal** funksiyalarında isə dövlətlər arasında gərginliklər yaranır. Bu halda **güc amili** ortaya çıxır, təhdidlər yaranır, böhranlar meydana gəlir. Dövlətlər arasında münaqişələr, müharibələr ortaya çıxır. Beynəlxalq münasibətlərin radikal məzmununda forma olaraq hərbi-siyasi ittifaqlar və qruplaşmalar ortaya çıxır. Əgər birinci halda iqtisadi, mədəni ittifaqlar, təşkilatlar, birliklər meydana gəlirsə ikinci halda daha çox hərbi-siyasi bloklaşma ortaya çıxır. İkinci hal zamanı dünyanın güc mərkəzləri tərəfindən nüfuz dairələrinə bölüşdürülməsi halları yaşanır. Hər iki istiqamət üzrə dövlətlər beynəlxalq münasibətlərin tarazlaşdırılması üçün bu kimi funksiyaları yerinə yetirirlər. Həm də funksiyalar strateji və taktiki məzmun kəsb edir. Strateji məzmun odur ki, böyük dövlətlər hər zaman özlərinin dünya əlaqələr sistemində, dünya vəhdət sistemində nüfuzlarını qorumağa və bundan qazanclar əldə can atırlar. Radikal bölüşdürülmədə dövlətlər **güc tətbiq etmə və çəkirdirmə** prinsiplərindən istifadə edirlər. Bu daha çox ətraf orta və kiçik gücə malik olan dövlətlərə qarşı həyata keçirilən siyasət olur. Eyni zamanda dövlətlər böyük dövlətlər bir-birilərinə qarşı da istifadə edirlər. İstifadə zamanı iqtisadi, siyasi və hərbi üsullardan, vasitələr ortaya çıxır. Embarqo, iqtisadi sanksiyalar, səfirliklərin geri çağırılması və diplomatik əlaqələrin dondurulması, beynəlxalq bir çox sahələrdə ikitərəfli əməkdaşlığın dayandırılması və dialoqların dayandırılması kimi hallardan geniş istifadə olunur.

Bu kimi funksiyalar həyata keçirilir:

Böyük dövlətlər **təşkilatların yaradılması** və bununla da dünya üzərində birbaşa və dolayı nəzarətin həyata keçirilməsi (məsələn, ABŞ-ın təşəbbüsü ilə BMT-nin yaradılması, NATO-nun yaradılması, digər hərbi blokların yaradılması; SSRİ-tərəfindən “Varşava Müqaviləsi Təşkilatı”nın yaradılması, Rusiya tərəfindən MDB çərçivəsində Kollektiv Müqavilə Təşkilatının yaradılması, ümumiyyətlə, Avropa İttifaqının yaradılması, ATƏT-in yaradılması və s.). Bu da özlüyündə liberal və radikal əsaslara söykənir. Liberal əsaslar daha çox iqtisadi, mədəni amilləri, radikal əsaslar isə iqtisadi amillərlə yanaşı, hərbi amillərdən istifadəni də nəzərdə tutur. Bu kimi aktlar özlüyündə beynəlxalq münasibətlərin ümumi ruhunu yaradır və aktorların, xüsusilə böyük dövlətlərin xarakterik xüsusiyyətlərini meydana gətirir;

-vasitəçilik missiyasının yerinə yetirilməsi-bu yolla böyük dövlətlər münafişə və mübahisələrdə birbaşa və dolayı yollarla iştirak edirlər və tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirirlər. Məsələn, ATƏT-in Minsk qrupunda ABŞ, Rusiya və Fransanın (həmsədrlik institutu ilə) iştirakı, İranın nüvə proqramına dair “altılıq” ölkələrin iştirakı;

-beynəlxalq hüquq normalarının qəbulu-BMT Nizamnaməsini və aparıcı beynəlxalq təşkilatların hamı tərəfindən qəbul edilmiş normaları;

-kütləvi qırğın silahları üzərində nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi-nüvə, bakterioloji və kimyəvi silahlar üzərində nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi. Nüvə silahlarının və onların tərkib hissələrinin üzərində beynəlxalq nəzarətin həyata keçirilməsi buna misaldır. Nəzarət üçün beynəlxalq normaların qəbul edilməsi böyük dövlətlərin marağında olur və silahların geniş yayılmaması əsas məqsədlərə çevrilir. Suriyanın kimyəvi silahlarına nəzarəti də buna misal çəkmək olar.

Böyük dövlətlər ayrı-ayrı dövlətlər və sahələr üzərində nəzarəti həm **qarşılıqlı olaraq (iki və çoxtərəfli qaydada)**, həm də BMT çərçivəsində, digər təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirməyə çalışırlar. Bu anda beynəlxalq hüquqdan geniş istifadə olunur;

-humanitar intervensiyanın həyata keçirilməsi-böyük dövlətlər humanitar fəlakətlərin mövcud olduğu ölkələrə müdaxilələr edirlər. Bosniyada ABŞ tərəfindən bu siyasət tətbiq olunub;

-terrorla mübarizə məqsədilə koalision fəaliyyət həyata keçirirlər. Məsələn, Suriyada və İraqda PKK və İŞİD-lə mübarizə üçün böyük dövlətlər birləşirlər.

-transmilli korporasiyalar təşkil edirlər-dünya iqtisadi sisteminə nüfuz etmək üçün korporasiyalar təşkil edirlər.

Elşən Misir oğlu Nəsibov

CƏMIYYƏT, MƏDƏNİYYƏT VƏ SİYASƏT FƏLSƏFƏSİ

SİYASƏT III CİLD
Kitabın İkinci bölümü

“Elm və təhsil ” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi